

DIMITRIE CANTEMIR
ȘI
ISTORIA IMPERIULUI OTOMAN *)

de M. GUBOGLU

Prima expunere sistematică asupra dezvoltării politice și militare a statului feudal otoman, în fața lumii științifice din Europa, aparține marelui învățat orientalist Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei. Opera sa intitulată: *Istoria pentru creșterea și descreșterea curții ali'osmănești*¹ este nu numai o prețioasă moștenire a istoriografiei vechi românești, ci și un bun care face parte din tezaurul culturii mondiale. Deși cu oarecari lipsuri, istoria otomană a lui D. Cantemir este cea mai valoroasă lucrare, pe care ne-a lăsat-o generația de pe la începutul veacului al XVIII-lea, despre lumea turco-musulmană. Datorită acestei opere, prin care marele orientalist a dus mai departe moștenirea lăsată de predecesorii săi, românii au pătruns în circuitul cultural și științific european și au dovedit că nu s-au izolat de marile frământări și marile probleme de atunci. Având în vedere importanța acestei lucrări pentru cunoașterea Orientului musulman, sub diverse aspecte, cu care am avut legături seculare, o valorificare critică se impunea mai de mult. Cu atât mai imperioasă este o astfel de valorificare cu cât opera orientalistului D. Cantemir nu a fost judecată pînă astăzi, în adevărata sa lumină și la justa ei valoare. Se știe că unii dintre orientaliștii străini, ca englezul sir William Jones (1746—1794)² și francezul abate Guasco³ l-au copleșit cu laude, declarîndu-l „éminent savant“, în timp ce austriacul Joseph von Hammer-Purgstall (1774—1856) l-a criticat cu violență și fără dreptate, conchizînd că „Cette histoire a joui jusqu'ci si mal à propos d'une réputation usurpée“⁴. Îndoiala istoricului englez Edward

*) Acest articol e bazat pe materialele strinse pentru: *Dimitrie Cantemir ca orientalist*, destinat revistei „Sovetskoe Vostkovedenie“.

¹ Titlul românesc dat de însuși autorul (Cf. *Hronicul vechimii a Romîno-Moldo-Vlahilor*, ed. Gr. G. Tocilescu, București 1901, pag. 436).

² Vezi Sir Wm. Jones, *Prefatory Discourse to an Essay on the History of the Turks*, publicat drept Appendix A la *Memoirs of the Life, Writings and Correspondence of Sir William Jones*, editate de către Lordul Tegnsmouth (Londra 1806), pag. 495—498 și 586.

³ Vezi ziarul *Mémoires des Trévoux* 1743, sept. p. 2329—2352; oct. p. 2263—2273 și nov. p. 2238—2749.

⁴ Vezi J. v. Hammer, *Sur l'histoire ottomane du Prince Cantemir* în „Journal Asiatique“, seria III-a, t. IV (Paris 1824), pag. 32 și 45.

Gibbon (1737—1794)⁵ și critica turcologului german Franz Babinger⁶ nu sînt decît în parte justificate. Același lucru se poate spune și despre aprecierile istoriografiei romînești, în care sînt păreri diverse asupra operei cantemiriene. E de remarcat însă faptul că în istoriografia romînă, pînă astăzi, s-au trecut cu vederea criticile nedrepte, și chiar insinuările unor cercetători străini, privind valoarea acestei opere. Acest fapt se observă nu numai în lucrările de sinteză privind istoria și literatura romînă⁷, ci și în monografiile, dealtfel destul de valoroase⁸, precum și în numeroase contribuții mărunte⁹, care privesc viața și opera marelui cărturar moldovean. În același timp vechii cercetători n-au intrat în esența operelor de orientalistă, care încoronează activitatea lui D. Cantemir. Ei nu le-au analizat în spirit critic spre o cit mai bună valorificare, limitîndu-se de obicei la o prezentare obiectivă a acestor opere. În fața acestei situații reiau problema de mai sus, ținînd seama de stadiul de dezvoltare a istoriografiei otomane, de manuscrisul *Imperiului otoman* păstrat în copia lui Grigorie Tocilescu¹⁰, de defectuoșitatea traducerilor, precum și de părerile istoricilor-orientaliști despre această operă. Imi dau

⁵ „Renders the compilations of Knolles and Rycaut entirely useless” (v. Ed. Gibbon, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. VI London 1788, nota 41).

⁶ F. Babinger, *Die osmanischen Quellen D. Cantemirs*. Buc. 1942, 11 p. (Extras). În vol. Omagial prof. I. Lupaș; și prelucrarea în romînește: *Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir*, în rev. „Arhiva Romînească” VII (Buc. 1942), 11 p. (Extras).

⁷ N. Iorga, *Istoria literaturii romine în secolul al XVIII-lea I* (Buc. 1901), p. 273—413; idem, *Istoria Romînilor VI*, p. 408 și urm. (Buc. 1938), C. C. Giurescu, *Istoria Romînilor II* (Buc. 1942), p. 206 și urm.

⁸ George Pascu, *Vieța și operele lui D. Cantemir...* (Buc. 1924, 98 p.); Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*. „An. Acad. Rom.” Mem. sec. lit. (Buc. 1925) cf. și recenziile de P. P. Panaitescu în „Dacoromania” IV (1926), pp. 1237—1251; P. P. Panaitescu, *Le prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous le Pierre le Grand* (Paris 1926, extras) și mai cu seamă I. Minea, *Despre Dimitrie Cantemir...* (1926).

⁹ N. Iorga, *Vești despre D. Cantemir* în „Floarea darurilor” II (1907), p. 33—35; G. Pascu, *Demetrio Cantemir*, în „L'Europe Orientale” p. 731—744; I. Sandu, *D. Cantemir* în „Anuarul liceului Mihai Viteazul” din Alba Iulia (1924), pp. 25—50; Ion I. Nistor, *Pomenirea lui Dimitrie Cantemir Voevod*, „An. Acad. Rom.” Mem. sec. ist. s. III, t. II (Buc. 1924); Gh. Haupt, *Studiu asupra monarhiilor* („Physica monarchiarum examinatio”) de Dimitrie Cantemir, în rev. „Studii” IV, I (1951), p. 200—222, etc.

¹⁰ Manuscrisul original a fost dat de Antioh Cantemir lui Tyndal, înainte de 1 aug. 1737. Gr. Tocilescu, trimis pentru studii în Rusia (1878) a scos și el o copie, după manuscrisul de la Muzeul Asiatic din St. Petersburg, care se păstrează la Serv. de manuscrise și documente al Bibl. Acad. R.P.R. (Ms. latin I text No. 74 și II note No. 75): *Historia aulae Otomanicae*. Deși o notiță în franceză arată că originalul se află la Moscova, toluși ne indoim. Însăși Gr. Tocilescu prin „Insemnări despre copiile latine ale scrierilor lui D. Cantemir” (pp. 1—2), ne arată că nu a avut la îndemînă originalul, care probabil, se găsește tot la Londra. După cit se știe, la Moscova sau la Leningrad se află o copie făcută de către polidocul G. S. Bayer 1694—1738 (cf. Fr. Babinger, *Gottlieb-Siegfried Bayer, ein Beitrag zur Geschichte der morgenländischen Studien im 18 Jahrhundert*, Leipzig 1915). Ar fi interesant de verificat și indicația dată de N. P. Juravlev și A. M. Mughinov în *Kratkij obzor arhivnih materialov Instituta vostokovedenija*. („Uceni Zapiski Instituta Vostokovedenija” VI M.-L. 1953, p. 41):

seama că e o sarcină grea, dar o astfel de încercare se impunea de mult istoriografiei românești.

Ca să înțelegem bine și să pătrundem în esența operei primului orientalist român de renume mondial, trebuie să-i cunoaștem bine viața și mediul în care a trăit. Dimitrie Cantemir s-a format în mediul cultural și ideologic grecesc, la vestita Academie sau școala patriarhiei din Fanar, unde se învăța: „filozofia și toate părțile ei“ printre care și istoria. Orientarea acestei academii spre caracterul școlilor italiene a însemnat, desigur, introducerea învățămîntului umanist, ceea ce urmărea în primul rînd cultivarea culturii antice și în special a limbii latine pe care D. Cantemir și-o însușise la perfecție. Dintr-o listă destul de bogată a profesorilor academiei grecești și a contribuției lor pe tărîm științific, date într-o notă întinsă¹¹, putem să ne dăm seama de atmosfera ideologică locală și totodată să înțelegem mai bine formația culturală a lui D. Cantemir și a altor romîni, ca N. Milescu de pildă, care au făcut studii aici. În același timp se poate explica și cultura musulmană, turco-arabo-persană, a principelui Moldovei. Datorită relațiilor politice ale tatălui său, beizadeaua Dumitrașcu intră în relații amicale cu mulți dintre demnitarii otomani, de pildă cu marii viziri: Cerchez Mehmed pașa, Daltaban pașa, Rami Mehmed pașa, Baltagi Mehmed pașa etc. În vastele apartamente ale palatelor moldovenești (*Bugdan-Seray*)¹², din capitala Turciei,

no. 28. Kantemir Dmitrij Konstantinovici (fd. 25; 9 ed., hr., XVIII v.) unde este vorba de „Materiali po istorii Ottomanskoj imperii...“. Credem că și aici este vorba de o copie folosită de Gr. Tocilescu.

¹¹ Cf. *Istoria Imp. otoman*, trad. Hodosiu I (1876), pp. 135—136.

¹² Dimitrie Cantemir locuise pînă pe la 1700 în grandiosul palat (*serai*) din *Ortaköi*, sat lîngă Constantinopole, cumpărat de la fratele marelui vizir Cerchez Mehmed pașa sau de la Iusul efendi, la 1692, fiul unui intendent (*tersane emini*), cu impunătoarea sumă de 25.000 de taleri. Această cumpărare a avut loc la 1692, într-o vreme cînd după ocuparea Belgradului și Nișului de către oastea împăratului austriac Leopold, mulți turci își făceau bagajele spre a trece în Asia Mică, crezînd că ghiaurii vor ocupa și Istanbulul. Despre acest palat v. traducerea engleză a lui Tindal la p. 243, nota 1 și ed. rom. I, p. 366, n. Planul Constantinopolului, anexat la edițiile germană și franceză a *Ist. imp. otoman*, reprodus de G. Vâslan, *Opera geografică a principelui Dimitrie Cantemir* (=Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj, vol. II (Cluj 1926) arată și o vedere a palatului din Istanbul.

Amintim că acest palat, început de socrul său Șerban Cantacuzino, a fost terminat în 1700 fiind locuința beizadelei moldovenești pînă la numirea sa ca domn. După cum relatează însăși autorul istoriei otomane, palatul era situat pe o înălțime cu priveliște pitorească, numită *Sandjaktar-Iokuși*, „în locul cel mai plăcut ce-și poate cineva închipui“. În apropiere căzuse, apărîndu-și capitala, ultimul împărat Paleologu. În apropierea palatului era biserica, singura biserică lăsată creștinilor de Selim I. Șerban Cantacuzino cheltuisese numai pentru nivelarea terenului și pentru zidurile sale de cîte 25 coți, pe vremea lui Mohamed IV, suma de 35.000 galbeni, dar i s-a interzis a mai continua deoarece de aici se vedea interiorul palatului *tersane-serai*. Mai tîrziu, Dimitrie, ginerele său, putu să-l continue și să-l termine prin intervenția vizirului Ali pașa (v. *Ist. imp. otoman* I, p. 138, n. 13).

se perindau și mulți fruntași ai vieții culturale otomane ca Nefioglu¹³, cel mai învățat turc din vremea sa, istoriograful Saadi Effendi din Larisa¹⁴, care îl învață turcește, Leuni Celebi¹⁵, pictorul curții otomane, cel care îi înlesni procurarea unor copii de pe portretele sultanilor etc. Mediul ambiant, greco-musulman, l-a ajutat pentru făurirea unei astfel de lucrări, care mai bine de un veac de la apariția sa a stîrnit admirația lumii științifice europene.

Opera lui D. Cantemir trebuie privită și apreciată în limitele impuse de stadiul în care se află istoriografia timpului său. E drept că pînă la istoria turcească a lui D. Canemir, istoriografia otomană se găsea într-o fază destul de înaintată în evoluția sa. Se știe că numărul cronicarilor și istoriografilor otomani, începînd cu Iakși Fakih¹⁶, primul analist turc și pînă la Mehmed Rașid (m. 1736)¹⁷, atinsese deja cifra de 250. Astăzi se poate forma o idee despre operele lor din cîteva lucrări de ansamblu, apărute în Turcia și Europa¹⁸, precum și din diverse extrase privind unele țări, care sau au făcut parte din Imperiul otoman sau au avut legături îndelungate cu turcii¹⁹. Cea mai mare parte din operele istoriografilor otomani se păstrau, în manuscris, la Biblioteca sultanilor, unde străinii (*ghiauri*) nu aveau acces. Se poate spune că D. Cantemir este primul și aproape unicul²⁰ orientalist european care, datorită relațiilor sale politice și culturale, a reușit să pătrundă în Biblioteca seraiului

¹³ Unele date despre acest *Nefi-oglu* v. trad. N. Tindal p. 362, nota și ed. rom. Jos. Hodosiu II, p. 603 note. Se precizează că *Nefi-oglu* înseamnă „fiul exilatului”, deoarece tatăl lui fusese surghlunit de marele vizir Köprülü Ahmed pașa. Deci, autorul nu-i dă numele său propriu. Acesta se număra printre amicii intimi ai vizirului Rami Mehmed pașa. „Căci de cîte ori venia înainte vroo materie dificilă, Rami avea datina de a consulta totdeauna pe Nefi, și a prezenta opinia acestuia Vezirului chiar ca și cînd ar fi fost a sa proprie”, afirmă despre el D. Cantemir.

¹⁴ Despre Saadi Effendi cf. Ist. Imp. otoman I, p. 28 ș.a.

¹⁵ Despre Leuni (*Lehni*?) Celebi cf. Ist. Imp. otoman I, 233.

¹⁶ Cronica lui Iakși Fakih intitulată: *Menakib-i al-i 'Osman ta İldirîm chana ghelinge* („Virtuțile familiei osmane pînă la Baiazid sulgerul”) a fost compilată de cronicarii turci din sec. al XV-lea. Despre *Jakși Faqih* cf. Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (abr.=GOW). Leipzig 1927, pp. 10—11.

¹⁷ M. Rașid continuă pe Mustafa Na'ima, zugrăvind perioada între anii 1660—1721. Opera sa intitulată *ta'rich* are două ediții (cf. F. Babinger, GOW, p. 269).

¹⁸ Mehmed Süreia, *Sigill-i 'Osmanî yahud tezkere-i meşahir 'osmanîe* [abr.=S'O]. („Registrele osmanice sau biografii de oameni celebri osmani”). Istanbul 1308 H/1892—1315/1899, 6 vol.; Bursali Mehmed Tahir, *Osmanî mü'ellif tert* [abr.=O.M.] („Autorii otomani”), Istanbul 1334/—1343, 3 vol.; F. Babinger, GOW și cei mai importanți în *Encyclopédie de l'Islam El*. Leyden-Paris 1913—1936 și mai cu seamă ed. turcă „İslâm Ansiklopedisi” (abr.=I.A.) Istanbul 1941—1957.

¹⁹ Extrase privind Polonia de I. I. Senkovski, *Collectanea z dziejowisow tu-receckich...* I—II, (Warszawa 1824 și 1825); pentru Austria și Serbia în special W. Behrnauer, *Quellen für serbische Geschichte aus türkischen Urkunden* (Wien 1857); sînt cunoscute extrasele lui Th. Nöldeke. *Auszüge Neschrî's* în „ZDMG”, XIII (1859) și XV (1861); un lucru prețios a dat pentru Ungaria J. Thury, *Török történetirok*. Budapest 1—II (1893 și 1896) vol. III de Imre Karacson (1916); V. Smirnov *Obrazovjaja proizvedenija osmanskoj literatury* St. Petersburg 1903; N. Iorga, *Cronicile turcești ca izvor pentru istoria Românilor* în „An. Acad. Rom.” Mem. secț. ist. s. III (Buc. 1929), 22 p. (Extras) etc.

²⁰ Printre cercetătorii europeni care au lucrat cîteva ani în Arhivele sultanilor din Istanbul a fost turcologul ungar Imre Karacson (1907—1911), care a și murit acolo (cf. Negip Asia, *Befiyat/Necrolog* în T.O.E.M, 1911, 1327, nr. 8, pp. 516—520.

imperial. De aici și-a procurat nu numai còpiile de pe portretele sultanilor, ci și materiale de altă natură pentru opera sa istorică. În plus, pe lângă unele dificultăți paleografice, limba cronicilor turcești, adesea arabizate și persanizate cu desăvîrșire, și atunci era foarte puțin accesibilă cercetătorilor. O mare dificultate pentru circulația și valorificarea lor a constituit-o și introducerea tiparului în Turcia abia în anul 1728, de către renegatul clujan: Ibrahim Muteferrika²¹.

În ceea ce privește unele lucrări în limbi europene, privind trecutul osmanliilor, ca opera unui anonim ardelean, publicată în 1530 de Sebastian Franck: *Abconterfayung und Entwerffung der Turkey*, traducerea lui Hans Caudir-Spiegel (m. 1579) și Marcus Brosian: *Chronica [oder/ Acta von der Tür] [ckischen Tyrannen herkommen] und geführten Kriegen, aus Türckischer Sprachen verdeutschet (1576.) Annales Sultanorum Othmanidarum* (Francof., 1588) și *Historiae Musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum...* (Francof., 1951) ale umanistului J. Leunclavius, *Turco-Graecica* a lui Crusius, *Fastele turcești* de F. Loniceru chiar și defectuoasa traducere a operei lui Sa'd ed-Din Hodja Effendi, de raguzanul V. Bratutti: *Chronica dell'origine e progressi de la casa ottomana* (I, Wien, 1649 și II, Madrid, 1652) nu satisfăceau dorința europenilor de a cunoaște lumea turco-musulmană sub multiplele ei aspecte. Nici opera istoricului englez sir Paul Ricaut (1628—1700), consul de Smyrna, intitulată *The present state of the Ottoman empire* (1669, in fol.)²², cunoscută în două traduceri franceze²³ și una polonă²⁴, cu toate meritele sale, nu era de ajuns. Același lucru se poate spune și despre alte opere ca aceea a istoricului Giovanni Sagredo intitulată *Memorie storiche de Monarchi ottomani 1300—1646* (Veneția 1679), ca aceea a lui Verdier (du): *Abrégé de l'histoire des Turcs* (Paris, 1679), *La sacra lega contra la Potentio ottomana* de Bizozeri (Milan s. a.) etc. nu desvăluia europenilor întregul adevăr asupra acestei lumi turco-orientale. Toate aceste opere privite în ansamblu ori tratau numai anumite părți din istoria imperiului turcesc, ori prezentau o abreviere a cronicilor turcești, ori priveau un anumit eveniment european mai important, în legătură cu istoria osmanliilor. Cu alte cuvinte, lipsea în limbile europene o lucrare de ansamblu asupra trecutului turcesc, începînd din cele mai vechi timpuri și pînă la începutul veacului al XVIII-lea. De acest lucru și-a dat seama marele orientalist care pe de o parte era mereu orientat spre lucruri noi, iar pe de altă parte cunoștea lipsurile cercetărilor europene despre turci. Particularitățile lumii turco-musulmane interesau mai îndeaproape pe baizadeaua moldovenească care, după însăși mărturia sa, trăise aproape

²¹ Cf. despre tiparul turcesc: F. Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18 Jahrhundert* (Leipzig 1919) și Nuzhet İsmail Gerçek, *Türk matbacılığı* („Imprimeria turcă“). Istanbul 1938 etc., iar despre biografia lui „Encl. Isl.“ III, p. 831 și mai cu seamă „E. I.“ II, p. 465—466.

²² Despre Ricaut cf. *Dictionnaire d'Histoire Universelle* (Paris, s.a.), p. 1457.

²³ Mai întii la Paris sub titlul: *Histoire de l'état présent de l'empire ottoman* (1673) și apoi la Haga (1709), are și o traducere italiană *Storia dello stato presente dell'imperio ottomano* (Veneția 1673).

²⁴ *Monarchia turecka*. Luck 1678 etc.

22 de ani în capitala Turciei „perla Bosphorului“²⁵. Petrecînd aici, aproape jumătate din viața sa (1688—1710), Dumitrașcu vodă era cel mai indicat să dea științei europene de atunci cele mai prețioase informații.

În a doua parte a activității sale, după 1698, în așa zisa perioadă de tranziție care durează pînă la numirea sa ca domn în Moldova (nov. 1710). Dimitrie adunase în palatul său manuscrise (Hronic... p. 462), cărți rare (*Ist. imp. otoman* I, p. 144) și „mai multe colecții despre trebile și datinile turcilor“ (Ibid.). Ne spune de pildă că acolo i-a rămas opera lui Ali Effendi „autorul unei cărți frumoase despre istoria a patru sultani de la Mohamed II pînă la Suleiman Magnificul“, carte rară găsită la un grec din Constantinopol²⁶.

Dacă nu un element hotărîtor, cel puțin un factor în plus, care l-a determinat pe D. Cantemir să se apuce serios de istoria Imperiului otoman, este că în anul 1696, unul dintre prietenii săi „învățațul turc Saadi Effendi“ scrisese o cronică intitulată *Historia Synopsis turcicae (Idjmal et-tevarich)* și pe care o dedică sultanului Mustafa II. După cum pentru *Istoria ieroglifică* (1704—1705) își luă ca model *Istoria Etiopiei* a lui Heliodor, tot așa pentru *Historia... Aulæ Othomanicæ* își luă, cel puțin la început, opera lui Saadi effendi. Deși încă nu avem la îndemînă acest model al lui Cantemir, prin faptul că a completat izvoarele turco-orientale cu informații europene, aducînd multe știri noi, avem motivul să credem că a ajuns cu timpul la o operă independentă.

În stadiul actual al cercetărilor este greu de precizat, dacă D. Cantemir și-a redactat *Istoria turcească*, de la un capăt la altul, în Rusia sau eventual și-a scris acolo numai ultima parte, făcînd anumite completări și reluări asupra întregului text și asupra notelor. În această privință părerile sînt împărțite. Unii susțin că a fost scrisă în întregime în Rusia²⁷, iar alții socotesc că a fost începută în Turcia și continuată acolo²⁸.

Un fapt este cert: că materialul documentar informativ nu putea să fie adunat decît în Turcia, începînd chiar după prima domnie (1693), cînd autorul avea 20 de ani. Odată cu numirea sa ca domn al Moldovei o bună parte din material a fost dus la Iași și de aici în Rusia. Comunicarea făcută de ambasadorul Antioh Cantemir abatelui Tyndal²⁹, precum și cîteva relatări ale autorului pledează pentru un început de redactare la Istanbul. Primul punct de reper în acest sens îl constituie o notă în legătură cu lupta de la Varna (1444), cînd se dă un episod al expediției turcești, care s-a terminat cu dezastrul de la Zenta (1697): „cătore sfîrșitul războiului din anul trecut înainte de a pleca trupele de la Zenta“³⁰. Prin urmare, în

²⁵ Cf. al său *Hronicul vechimii a Româno-Moldo-Vlahilor*, ed. Gr. Tocilescu, Buc. 1901, p. 435.

²⁶ *Istoria Imp. otoman* I, p. 250, nota 70.

²⁷ Cf. George Pascu, *Vieața și operele lui D. Cantemir* (1924), p. 57 a fost scrisă între 1714—1716, deși la p. 58 se menționează că lucra la 1698; Șt. Ciobanu, op. cit., p. 17 și P. P. Panaitescu, op. cit. p. 249.

²⁸ I. Minea, op. cit., p. 61, 64, 65.

²⁹ Cf. *Prefața* la *Istoria Imperiului otoman* (ed. engleză) și Ghenadie al Rîmnicului, *Principele Antioh Cantemir* în „Revista Nouă“ II, pp. 2, 4.

³⁰ *Istoria Imp. otoman* I, p. 123 nota.

cursul anului 1698, Dimitrie Cantemir își redactase opera sau pînă la 1444, sau că își prelucra modelul său inițial, cronica lui Saadi effendi, care sădise în mintea tinerii beizadele o astfel de istorie, dar într-o limbă mai accesibilă. De asemenea, sînt motive plauzibile care ne arată că *Prefața* a fost scrisă în 1703, imediat după răscoala gebegiilor. În fața unor astfel de mărturii afirmația categorică a lui N. Iorga: „...dar se poate spune cu siguranță că nici un rînd din operă n-a fost pus pe hîrtie într-o vreme cînd D. Cantemir era ocupat numai cu înîrziși politice, de clădiri, de studii muzicale, de lucrări beletristice și filosofice”³¹ trebuie primită cu rezervă.

Trăind într-o vreme cînd măreția puterii turcești era în plină decadență și mai cu seamă prin participarea la bătălia de la Zenta (11 sept. 1697)³², unde a fost martor ocular la dezastrul armatei otomane, beizadeaua domnească s-a convins și mai mult de slăbiciunea prin care trecea imperiul turc. Este foarte posibil ca încă de pe atunci să-i fi încolțit ideea eliberării patriei sale de sub dominația otomană. Ocazia i se prezentă însă abia în toamna anului 1710, cînd sultanul A h m e d al III-lea (1703-1730), la recomandarea lui Daud Ismail aga, capuchehaia chanului tătaresc Devlet Ghirai al II-lea (1709—1713)³³, l-a numit printr-un hatt-i șerif domn al Moldovei, în locul lui Nicolae Mavrocordat, care a fost mazilit. Odată ajuns în această situație, D. Cantemir trecu de partea lui Petru cel Mare, țarul Rusiei, cu scopul de a elibera țara sa de dominația politică și exploatarea economică a turcilor. În această privință există chiar un tratat, în 17 articole, semnat la 13 apr. 1711 la Luck în Polonia, de vistiernicul domnului Ștefan Luca, care ni s-a păstrat în două versiuni: rusă și la I. Neculce³⁴ în romînește. Întîmplarea a făcut ca oastea turcească care de cîteva decenii cunoștea numai înfrîngerii, la Stănilești pe Prut, în Valea Strîmbă (iul. 1711), să înfrîngă armata rusă. La tratativele de pace încheiate la „Vadul-Hușilor“ (*Huș-Gheçidi*)³⁵ turcii, printre altele, au cerut și extrădarea lui Dumitrașcu Vodă³⁶. Același cronicar

³¹ Cf. N. Iorga. *Istoria literaturii romine în sec. al XVIII-lea* I (1901), p. 381—382.

³² Zenta, fortăreață pe țărmul Tisei (*Ist. imp. otoman* II, p. 703) și descrierea bătăliei (cf. *Ist. imp. otoman* II, pp. 706—711). Despre Zenta cf. și *Encl. Ist.* t IV, p. 1296 (Fehim Bajraktarević).

³³ Devlet Ghirai, fiul lui Selim Ghirai, destituit și trimis la Chios și apoi repus pe tron. Întreprinde expediții împotriva Rusiei, dar i se ordonă să mențină pacea (Cf. *Ist. imp. otoman* I, pp. 181, 183, 329 și II, 787—788).

³⁴ Ion Neculce, *Letopiseșul țării Moldovei*.. Ediție îngrijită de Iorgu Iordan. Editura de Stat pentru Literatură și Artă 1955, pp. 264—266.

³⁵ Balcanologul Dr. J. Kabrda a publicat firmanul care anunța încheierea păcii în: *Nový zdroj pramem k Ruským dějinám*.. *Turecké kadiské registry* în „Sbornik prací Filosofické Brněnské university“ ročník II, číslo 2—4 (1953), p. 247 și nota 44 (cf. și recenziia mea în rev. „Studii...“ III [1955]. pp. 108—109).

³⁶ *Inst. imp. otoman* II, p. 793 (trad. Jos. Hodosiu) și Ion Neculce *Letopiseșul țării Moldovei* ed. Iorgu Iordan (1955), p. 293: „Cerșut-au pre Dumitrașcu-vodă turcii să le-l dè. Iar moscalii au dzis că din războiul dintăi nu să știe ce s-au făcut. «Perit-au, au fugit-au? Că noi am gîndit c-au venit la voi.» Iar vizirul au dzis: «Pentru un ghiaur, ca să ne sfădim noi, niște împărății? Lasă-l, că se va satura de ce au poltit...”

I. Neculce ne arată fuga dramatică a domnitorului cu toată suita sa în Rusia³⁷, unde a găsit o caldă primire și o frumoasă apreciere atât din partea țarului însuși cât și a societății rusești. Se știe că aici a desfășurat o febrilă activitate științifică, care a îmbogățit enorm de mult nu numai cultura ruso-romină, ci și pe cea universală. Figura lui D. Cantemir se bucură de frumoase aprecieri în literatura rusă progresistă. Așa de pildă, marele critic rus V. G. Belinski, în 1845, scria despre D. Cantemir că „a fost un poliglot : vorbea limba turcă, persană, greacă, italiană, latină, rusă și moldovenească...”³⁸. O apreciere și mai mare a găsit în literatura sovietică ca orientalist și mare istoric al orientului mijlociu³⁹. Activitatea progresistă a lui D. Cantemir în Rusia a fost analizată, la noi, de academicianul P. Constantinescu-Iași în opera sa : *Relațiile culturale romino-ruse din trecut* (Buc. 1954, p. 166), precum și de alți cercetători⁴⁰.

La cererea țarului și a societății rusești, dornică de a cunoaște trecutul și obiceiurile osmanliilor⁴¹ cu care rușii aveau deja legături de mai bine de două secole⁴², D. Cantemir relua în 1712 și termină la 1716 opera sa principală „*Historia incrementorum atque decrementorum aulae Othomanicae*”.

Însăși acest titlu ne arată că autorul concepea istoria statului otoman într-un proces de ascensiune și decădere. Deși nu prea se observă elemente teoretice în această privință, totuși o astfel de viziune era încetățenită în acel timp, observându-se și în operele lui Marsigli și Montesquieu de ceva mai târziu. Aici, nu se poate vorbi de influențe reciproce, ci de un reflex al ideilor umaniste aduse de Grecia din Italia. (Cf. m. Romanescu : *D. Cantemir, Marsigli și Montesquieu*, 1943).

Cu toate lipsurile existente, aceasta era cea mai prețioasă lucrare a lumii științifice de la începutul veacului al XVIII-lea despre lumea musulmană. După cum ne arată însăși titlul de mai sus, a fost scrisă în latina medievală, limba lumii științifice de pe atunci. Încă de pe când auto-

³⁷ I. Neculce, *Letopiseș.*, ed. cit., p. 294 : „Atunci împăratul au luat pre Dumitrașcu-vodă și l-au ascunsu într-o botcă a lui, de cele cu 2 roate, de nu-l știe nici un moldovan...”

³⁸ Cf. V. G. Belinski, art. *Kantemir* în „Statii i rețenzii” 1841—1845, t. II (Moscova 1948), p. 734.

³⁹ Cf. *Bolșaja soviet. Ențiklopedia* 20 (1953), pp. 28—29 și M. V. Tihomirov, *Ocerki istoriceski nauk v SSSR I* (Moskva 1955), p. 506. O lucrare mai veche aparține lui N. Bantăș-Camenskij.

⁴⁰ Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia* în „An. Ac. Rom. mem. secți. lit. Buc. 1925, 168 p.; Dan Simonescu, *Activitatea lui Dimitrie Cantemir în Rusia*, în „Studii și Cercetări” XIX (1946), pp. 13—14; V. Cheresteșiu, *Marele învățat, om politic și luptător activ pentru prietenia româno-rusă Dimitrie Cantemir* în „Studii...” IV (1935), pp. 75—90; C. Șerban, *Relațiile româno-ruse în prima jumătate a sec. al XVIII-lea* (1956) la Editura Acad. RPR.

⁴¹ Înainte de sosirea lui D. Cantemir în Rusia, țarul Petru I însărcină pe ambasadorul său din C-pole P. Tolstoi cu traducerea operei lui Rycout : *L'état present de l'Empire ottoman* (Paris 1680). Cf. Schendo, *Præsesens Russiæ literaturæ status* în „Acta physico-medica Academia Leopoldino „Carolina”, Nürenberg 1727, p. 146).

⁴² P. Smirnov, *Rossija i Turčija* (Moskva 1946—1948) 2 vol. și recenzia lui A. Novosel'skij în rev. „Voprosi Istorii” 1948.

rul era în viață (1719), ea a fost tradusă în rusește de Dimitrie Grozin⁴³. Această traducere, însă, spre deosebire de „*Sistemul religiei mahomedane*” (1722), din păcate nu a văzut lumina tiparului. E de remarcat că în 1714, autorul intenționa să publice în Germania prima parte, adică *Incremento aulae Othomanicae* (Creșterea)⁴⁴. Îmbolnăvindu-se pe timpul expediției lui Petru I împotriva Persiei (1722)⁴⁵, Dimitrie Cantemir moare la moșia sa Dimitrovca (21 aug. 1723), nereușind să-și vadă imprimarea măreței sale opere istorice, care i-a conferit un renume mondial. Antioh, fiul marelui orientalist român, fiind trimis ca ambasador al Rusiei la Londra, în 1732, a făcut cunoscut reginei Carolina că posedă manuscrisul părintelui său asupra *Imperiului otoman*⁴⁶. La cererea suveranei engleze s-a găsit, în abatele Nicolas Tindal (1687—1744), pe atunci vicar la Great Waltham (*Essex*) și apoi rector la Alverstake (Hampshire), un bun traducător prin *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire* (London 1734-1735, 4 + XV + 460 fol.)⁴⁷. La vreo două decenii de la apariția primei ediții se simți nevoia reeditării ei (London 1756, I—II, 460 fol.). Cu toate meritele acestei traduceri considerată drept cea mai bună pînă astăzi, trebuie să recunoaștem că ea are și unele scăderi. Traducătorul N. Tindal era un excelent latinist, dar nu era versat în probleme de orientalistă. E de reținut că și Antioh Cantemir, în colaborare cu dascălul său, abatele de Guasco, i-a dat o versiune italiană după originalul latin al istoriei otomane⁴⁸. Această traducere de fapt reflectă năzuința ambasadorului Antioh de a învăța mai bine și a valorifica cunoștințele sale în limba italiană.

Prima ediție engleză a servit drept bază pentru traducerea franceză a abatelui M. de Jonquieres: *Histoire de l'Empire Othoman où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa décadence...* (Paris 1743, 4 vol. in 4°)⁴⁹, care este destul de slabă. Traducătorul a corupt o serie de date și în același timp a omis unele pasagii ca orgiile sultanului Ibrahim, de care i-a fost jenă, sau ale acelor care nu erau pe placul papei sau regelui Franței. Mult mai bună este traducerea germană, făcută tot după ediția engleză, de un Schmidt Schröder: *Geschichte des*

⁴³ Mențione la N. Iorga în *Istoria literaturii române* II (1928), p. 444, nota 1 și mai cu seamă la prof. Mihordea, *Note cu privire la Antioh Cantemir* Buc. 1946, p. 11, nota 30. Raportul lui D. Grozin către țar (1721), privind această traducere, (cf. Copia lui Gr. Tocilescu Bibl. Acad. R.P.R. msse No. 3862 ?); Unii o atribuie lui Ivan Ilinskij.

⁴⁴ *Revista critică-literară* II (Iași 1894), p. 66.

⁴⁵ Cf. *Vita principis Demetrii Cantemirii*, în „Collectanea Orientalia” publicată de Academia Română. Buc. 1883, p. 4 și urm.; C. Șerban, *Jurnalul lui Ivan Ilinski* (1721—1730) în „Studii” VIII, 5—6 (1955), p. 126 și urm.

⁴⁶ Cf. V. Mihordea, *ibid.*

⁴⁷ I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia Românească Veche* (abr. =: Bibl. Rom. Veche) II (1910), pp. 48—49 sub no. 209.

⁴⁸ Cf. Guasco, *Satyres de monsieur le prince Cantemir avec l'histoire de sa vie*, London 1749, pp. 63—64; Ms.-ul: „*Dell'accrescimento e decadenza dell'imperio othomano ossia epitome dell'istoria turca*, tradotta in italiano da Antioco Principe Cantemir, figlio dell'autore” a fost donat de N. Bantăș-Camenskij Ministerului de Externe.

⁴⁹ I. Bianu și N. Hodoș, *Bibl. Rom. Veche* II (1910), pp. 66—70, nr. 231.

osmanischen Reiches nach seinem Anwachsen und Abnehmen (Hamburg „C. Herold“ 1745, 852 p.)⁵⁰ și care a fost dedicată Mariei Tereza. Deși cu unele clarificări și complectări față de ediția engleză, și această traducere are unele lipsuri. O latură pozitivă a acestor două traduceri o constituie și faptul că au portretele sultanilor otomani, executate în condițiuni tehnice admirabile.

Trebuie să recunoaștem că și traducerea romină: *Istori 'a Imperiului Ottomanu crescerea și scăderea lui cu note foarte instructive...*, făcută de Dr. Ios. Hodoșiu (Buc. 1876-1878, 2 vol.), nu este mai bună decât cea franceză. Transcrierea extrem de defectoasă a numelor orientale, numărul prea mare de erori tipografice și unele confuzii fac să fie cam la același nivel cu cea franceză. Această versiune într-o rominească foarte greoaie, bazată pe traducerea germană și confruntată cu cea engleză a devenit de mult aproape inutilizabilă. De aceea inițiativa institutului de filozofie al Academiei R.P.R. de a scoate o nouă ediție a operelor lui D. Cantemir, printre care figurează și *Istoria Imperiului otoman*, pe baza manuscrisului latinesc după copia lui Gr. Tocilescu, este demnă de laudă.

Istoria otomană a lui D. Cantemir a fost citită cu mult interes de către lumea cultă și apreciată de specialiști. Astfel, a fost citată adesea în operele lui Byron (*Don Juan*, Canto V și VI), ale lui Voltaire, în memoriile baronului De Tott I, 2 (Cf. I. Botez, *Studii și observații*, Iași 1914, p. 261—262) și apoi a fost luată drept bază în opera anonimului din Viena: *Geschichte des osmanischen Reiches... nach D. Kantemir...* (Wien 1811, 2 vol.) etc. Opera lui D. Cantemir a stîrnit atîta admirație încît a atras mai tîrziu invidia pedantului I. v. Hammer (cf. *Journal Asiatique* nr. 4/1824, p. 32-35).

Avînd în vedere importanța acestei opere nu numai pentru generația din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, ci și pentru cercetările istorice mai recente, se cuvine să ne oprim puțin asupra ei. În prima parte (*Incremento*) se dă o expunere generală asupra creșterii sau dezvoltării politice și militare a statului otoman, începînd de la apariția turcilor „oguzani“⁵¹ pe arena istoriei (sec. XIII) și pînă la ocuparea cetății Camenița (1672), considerată de autor ca ultima cucerire mare făcută de osmani. Din acest punct de vedere D. Cantemir se deosebește de ceilalți istorici ai Imperiului otoman (J. v. Hammer, J. Zinkeisen și N. Iorga), care iau ca punct de plecare al decadenței puterii otomane asediul și înfrîngerea suferită de turci în fața Vienei (1683). De fapt începuturile decadentei puterii turcești, datorite nu înfrîngerii de la Viena, ci legilor dezvoltării interne ale Turciei, se observă deja în a doua jumătate a veacului al XVII-lea (1571)⁵².

⁵⁰ I. Bianu și N. Hodoș, *Bibl. Rom. Veche* II (1910), p. 84, sub. nr. 238.

⁵¹ *Oguzan* e un pl. persan din „oguz“ (*uz*) pe care îl folosește des D. Cantemir, luîndu-se după cronicile turcești.

⁵² K. Marx în această privință spune: „Nu există absolut nici un temei să considerăm că decăderea Turciei a fost provocată de faptul că Sobieschi a dat pe vremuri ajutor capitalei Austriei, ci epoca decăderii rapide a puterii și măreției otomane a început încă mai de vreme“ (K. Marx și F. Engels, *Opere*, ed. rusă vol. X, p. 61).

Intr-o prefață destul de întinsă (ed. rom. p. 5—34), autorul face interesante precizări privind: 1. *Cronologia musulmană* („Reducerea anilor Hegirei la era chrisitiană”). 2. „Numele de turc și popor turcesc” și „originea gencei osmane”. Sînt cam șubrede datele pe care ni le dă D. Cantemir cu privire la istoria turcilor înainte de apariția statului otoman în Anatolia, ceea ce de altfel recunoaște singur⁵³. Aici, nu trebuie să așteptăm prea mult de la Cantemir, deoarece pînă astăzi încă această perioadă se prezintă destul de tenebroasă. În schimb sînt extrem de interesante relațiile pe care ni le dă, în această parte introductivă, asupra izvoarelor turco-orientale și europene, în special bizantine, care stau la baza operei sale. Din istoria mai veche a turcilor merită să reținem și cîteva date importante, luate din cronicarul „Nishrin” (*Neşri*), ca 1214/611 H: începutul invaziei lui Suleiman șah, bunicul lui Osman, din provincia *Nera*⁵⁴ spre Anatolia (p. 12), moartea lui Ertogrul, tatăl lui Osman, în 1288/687 (p. 12) și începutul domniei lui Osman ca bei independent în 1300/700 (p. 31), care corespunde cu fondarea Imperiului otoman.

Spre deosebire de partea introductivă, mai mult sau mai puțin artificială din cauza nesiguranței izvoarelor tîrzii, în prima parte de la începutul veacului al XIV-lea și pînă la cucerirea Constantinopolului avem, în general, date mult mai certe. În ceea ce privește restul, pînă la cucerirea Cameniței (1672), este fundamentat în mare parte pe izvoare turcești contemporane.

Din expunerea sumară a primelor capitole se observă că un mic „Principat de gazii”⁵⁵ de la granița apuseană a Imperiului turco-selgiucid, cu reședința la *Sögüd* („Salcie”) ⁵⁶, crește treptat prin cucerirea unei serii de tîrguri și orașe din Anatolia, aparținînd bizantinilor și selgiuchizilor. Un moment important, în dezvoltarea statului otoman, este cucerirea orașului Brusa (1326)⁵⁷ de către tînărul bei Orchan, fiul și urmașul lui Osman la domnie. Aici a fost mutată capitala pentru cîteva decenii de la Ieni-șehir („Orașul nou”). După cucerirea unei noi serii de cetăți în frunte cu Niceia (Iznik)⁵⁸ și Nicomedia (*Iznikmid*), D. Cantemir ne informează că Orchan consolidîndu-și domnia în Asia Mică trimise pe fiul său Soliman (*Suleiman*) pașa⁵⁹ să treacă în Europa încă

⁵³ Cf. *Ist. imp. otoman*, trad. Jos. Hodosiu, Prefața, p. 13—34.

⁵⁴ În cronica lui Urudj b. Adil, *Tevraih-i al-i 'Osman* ed. F. Babinger (Hanovra 1925), p. 4 (ms. Oxford) apare orașul „Mahan”.

⁵⁵ Paul Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum* în rev. „Byzantion” XI (1936), pp. 285—319.

⁵⁶ Amănunțit despre tîrgul *Sogud* în Sandjacul Ertogrul cf. „Encl. Isl.” IV, pp. 494—495 (J. H. Kramers).

⁵⁷ În pronunțarea turcească: *Bursa*. Despre așezarea sa geografică și un mic istoric cf. „Encl. Isl.” I, 747 și mai cu seamă „Islâm Ansiklopedisi” (abr. I. A.) 20 cüz (Istanbul 1955), pp. 806—819+6 pl.

⁵⁸ Despre Iznik c. „Encl. Isl.” t. II, p. 606 (J. Mordtmann).

⁵⁹ Despre *Suleiman* pașa cf. „Encl. Isl.” t. IV. p. 561—562 (Th. Menzel).

pe la 1338/738⁶⁰. Acesta, însoțit de „gazii” săi, ocupă citeva localități pe coasta tragică în frunte cu Galipole numit „Gheliboli” (1359/760)⁶¹.

După moartea lui Suleiman pașa într-un accident de călărie, la Bulair lângă Dimotica, tronul otoman reveni fratelui său Murad I (1359—1389), pînă atunci ținut în umbră. Acesta, prin gazii săi Lala-Şahin și Ornus (*Eurenus*) beg, ocupă Adrianopole (*Edirne*) pe la 1361/761⁶², care deveni noua capitală a statului otoman. Sînt cît se poate de interesante relatările lui D. Cantemir privind *instituiunea ienicerilor* (p. 49-53), înființată pe la 1362/763 și alimentată de primii robi creștini aduși de Ornus-beg din Balcani. Se precizează că organizarea oastei permanente a ienicerilor se datorește vizirului Cara Halil pașa⁶³, iar binecuvîntarea lor lui Haġi-Bektași⁶⁴, devenit patronul lor.

Povestind cuceririle turcești în Balcani insistă mai mult asupra luptei de la Cossovo (iul. 1389), unde Murad I „hudavendekiar” (robul lui Allah) își pierde viața fiind ucis de sîrbul Miloș Cobilovici, iar sîrbi îi pierd libertatea pentru citeva secole.

Tratînd începuturile domniei ambițiosului Baiazid I „Ilderim”, care asasinîndu-și fratele — Iakub Celebi — ocupă tronul, D. Cantemir confundă expediția lui Ali pașa /Djandarlizade/ (m. 18 dec. 1406) împotriva lui Mircea cel Bătrîn (1394), redată de unii cronicari turci (sec. al XV-lea și al XVI-lea)⁶⁵, cu campania serascherului Suleiman pașa în Moldova (p. 61-63) pe care însă o rezumă mai tîrziu. Unele succese în Asia și Europa sînt culminate cu lupta de la Nicopole (sept. 1396)⁶⁶ împotriva forțelor europene (p. 65-66). Luîndu-se după cronicile turcești, D. Cantemir trece cu vederea prezența oastei romînești și rolul lui Mircea cel Bătrîn, care se pierd în rîndurile feudalilor europeni. Tocmai cînd Baiazid făcea ultimele încordări pentru ocuparea Constantinopolului apăru în Anatolia chanul mongolilor — Timur-Lenk — cu o armată uriașă⁶⁷. Datorită ambiției și tacticii sale greșite, în bătălia de la Ciubukova lângă

⁶⁰ Cred că este o anticipare cu vre-o zece ani.

⁶¹ În această privință cf. N. Iorga, *Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe* (1342—1362) în rev. „Byzantinischen Zeitschrift” XV (1906), p. 214 și mai cu seamă *Gesch. des osmanischen Reiches I* (1908), p. 196; cucerirea Galipolei în 1354.

⁶² Data acceptată este 1362/763 (cf. „Encl. Isl.” II, p. 1—4).

⁶³ A fost cadiv de *Bilegic* și deschide seria vizirilor *Djandarlıllı* (Cf. F. Tscherner et P. Wittek, *Die Vezir familie der Djandarlyzade* în „Der Islam” XVIII (1929), p. 60—115).

⁶⁴ Fondatorul unei secte de derviși turci, care au avut și o ramificație la Babadag (cf. amănunțit art. *Bektash* în „Encl. Isl.” t. I, p. 709—710 (R. Tschudi) și mai cu seamă „I.A.”).

⁶⁵ Cea mai bună lucrare despre această bătălie aparține istoricului egiptean A. S. Atiya: *The Crusade of Nicopolis* (London 1934).

⁶⁶ Așa de pildă la Urudj b. Adil, op. cit. p. 27 (ms. Oxford).

⁶⁷ Cronicarul Urudj dă 7 tumene a cite 100.000 de oameni (p. 33); se știe că un *tiumen* avea 10.000 și nu 100.000.

Ankara (28 iul. 1402)⁶⁸ și nu la Brusa — cum crede D. Cantemir — Baiazid își pierde tronul și viața în captivitatea mongolă⁶⁹.

În redarea faptelor din perioada frământată a interregnului — după haosul de la Ankara — autorul subestimează rolul lui 'Isa Celebi din Kutahia (Anatolia), partizanul emirului Soliman din Europa. Aceștia alcătuiră o alianță împotriva celorlalți doi fii ai lui Baiazid: Mehmed Celebi, cu reședința la Amasia, și Musa Celebi la Brusa. Din acest capitol întunecat al istoriei otomane e de reținut prezența lui Musa Celebi în Țara Românească (*Romania*) de unde recrutează o armată puternică și ocupă Adrianopolul, devenind emir de Rumelia⁷⁰, în locul fratelui său Suleiman, ucis în drum spre Constantinopol. D. Cantemir observă că noul emir este părăsit de marii bei ca Șah-Muluk (*Melek-Şah*) și Ornus beg fără a putea explica însă cauzele acestor trădări. Spre deosebire de fratele său Mehmed Celebi, care se sprijinea pe marii feudali, Musa îmbrățișase cauza păturii timariote, adică a micilor feudali⁷¹.

Lupta aprigă dintre Mehmed și Musa, pentru recentralizarea sau restabilirea unității politice a Imperiului otoman, deși este redată în mod destul de amănunțit, se omit totuși cele două localități unde au avut loc ciocniri violente între forțele feudale: *Ingighiz* și *Ciamurlu*.

Sultanul Mehmed I (1413—1421), rămas singur, întreprinde câteva expediții în Asia împotriva Caramaniei, Castamuniei și Smirnei (*Izmir*). Pe la 1416/819, întors în Europa, întreprinde o campanie împotriva Țării Românești, pe care o impune la un tribut anual (*haraci*), luând ca ostateci și pe fii domnului⁷². Tot atunci a avut loc și cucerirea Severinului de la Unguri (p. 98-99).

Destul de amănunțit sînt redade marile răscoale țărănești din Asia conduse nu de falșul Mustafa, fiul lui Baiazid I, pe atunci adăpostit de bizantini la Salonic, ci de Börüklüge Mustafa. Acesta era un țaran din Ionia (*Aidin*), discipol al învățatului șeic Petre Ulledinu (*Bedr ed-Din*), fiul cadiului din Semedin (*Simavna*), care propovăduia comunizarea bunurilor și înfrățirea dintre turci și creștini. Cronologia pe care o dă D. Cantemir răscoalelor țărănești, după expediția în Țara Românească, între anii 1418-1421, este bună și nu 1414-1416 cum au crezut cercetătorii mai noi⁷³ (p. 99-100).

Din domnia tînărului sultan Murad II (1421—1451) e de reținut înăbușirea răscoalei din Rumelia condusă de unchiul său Düzme („fal-

⁶⁸ M. M. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie* (1402), Buc. 1942.

⁶⁹ M. F. Kõprülüzade, *Bayazidin intihari..* în rev. „Belleten“ TTK. nr. 2 Ankara 1937, p. 591—603.

⁷⁰ Despre Rumelia, adică „Turcia europeană“ sau vechea Romania“ cf. amănunțit art. *Rumeli*, Roumélie în „Ecl. Isl.“ t. III, p. 1259—1262.

⁷¹ Asupra acestei probleme cf. M. Guboglu și M. Mustafa, *Răscoalele țărănești din Imperiul otoman (1418—1420) și bedreddinismul* în rev. „Studii“ 2 (1957), pp. 137—158.

⁷² Cronică anonime *Tevarich-i al-i 'Osman* ed. F. Giese I (Breslau 1922). p. 53.

⁷³ Franz Babinger, *Scheich Bedre ed-Din, der Sohn des Richters von Simaw*. Ein Betrag zur Geschichte des Sektenwesens in altosmanischen Reiches. Berlin u. Leipzig 1921, p. 106 (Extras din rev. „Der Islam“ XI).

șul“) Mustafa, mai înainte adăpostit la curtea lui Mircea cel Bătrîn⁷⁴. Aceasta, abia a fost înăbușită, când izbucni o altă rebeliune în Asia, condusă de fratele său Mustafa Celebi (p. 105—110). Odată cu asigurarea liniștii interne, Murad întreprinse câteva expediții în Asia împotriva Caramaniei și Isfendiarizilor, iar în Europa împotriva bizantinilor, ocupînd câteva orașe importante din Balcani, în frunte cu Salonicul (*Tesalonic*)⁷⁵.

Ne miră faptul că D. Cantemir, aici, ignorează asedierea Constantinopolului și pe Murad II (1422/822), deși în această privință exista o cronică de Ioanis Canono intitulată: *Narratio de bello Constantinopolitans* (Parisiis 1651).

Vorbînd de expediția lui Mihaloglu Ali beg în Ungaria pe la 1436/840, se amintește de eșecul lui Murad II în fața Belgradului⁷⁶, eșec atribuit hainirii lui Valak (Vilk)oglu, despotul Serbiei, care fugi apoi la craul unguresc Ladislau (p. 118-120). În ceea ce privește expediția turcilor pînă la „Zibin“ (*Sibiu*), la care participă și Vlad Dracu, domnul Țării Românești, precum și înfrîngerea lui Mezid bei și Cula-Şahin, beilerbei de Rumelia, povestite pe larg în Cronicile turcești⁷⁷, acestea sînt omise.

În fața înaintării ungarilor spre Nicopole, Murad II care renunțase la tron (1444) în favoarea fiului său Mehmed, este rechemat din Asia în Europa. Bătălia de la Varna, deși la început este în favoarea taberei aliate, totuși turcii exploataînd căderea craiului unguresc Vladislau obținură și aici o mare victorie (8 nov. 1444). Murad II abdică iarăși, dar la o rebeliune a ienicerilor este rechemat la tron. Evenimente importante ca ocuparea Epirului, luptele înverșunate cu Castriot Iscanderberg /*Scanderberg*/ (p. 125-126), victoria de la Cosovo împotriva ungarilor (1448/852) etc. încheie domnia lui Murad al II-lea.

Domniei sultanului Mehmed II „Cuceritorul“ (*el-Fatih*) (1451 — 1481) i se acordă o atenție mai mare. Are o descriere largă, cu lux de amănunte, cu priviri la îndelungata asediere și cucerire a Constantinopolului: (29 mai 1453/857. Djumadi I 20), devenit Stambulul turcesc. Cuceririle care au urmat sînt prezentate într-o metaforă aleasă: „Precum cînd cade un stejar rămas bătrîn rupe și trîntește la pămînt toți arborii din împrejurii așa și căderea Constantinopolului a tras după sine căderea celorlalte orașe vecine; între altele Silivre și Burgas au oferit cheile sultanului...“ (p. 146).

După eșecul din fața cetății Belgrad (1456/860), spune D. Cantemir că a urmat ocuparea întregii Moreia și a vreo 40 de cetăți din Europa (1457-1458). De aici trecînd în Asia, alungă pe dinastul turcmen Kîzil Ahmed, care își găsește refugiu la curtea lui Uzun-Hasan⁷⁸, apoi, ocupă

⁷⁴ Cf. Ion Bogdan, *Un hriscav al lui Mircea cel Bătrîn din 10 Iunie 1415 în „An. Acad. Rom. Mem.“* secți. ist. s. 2 Buc. 1903—1904, p. 109—115 și „Documente privind Istoria Romîniei“ Ed. Acad. RPR. Buc. 1953, p. 70.

⁷⁵ Cf. art. *Tesalonic* în I. A.

⁷⁶ E primul asediu al Belgradului, de Ali beg Evrenosoglu, la 1441/845 (cf. art. *Belgrade* în „Encl. Isl.“ I, p. 710).

⁷⁷ Cf. Urudj b. Adil, op. cit. p. 51; Aşikpaşazade, *Tarih* ed. F. Giese (1929), pp. 117—118 și M. Neşri, *Gihannuma „Tevarih-i al-i Osman“* (1951 și 1955), p. 170.

⁷⁸ Despre Uzun Hasan cf. „Encl. Isl.“ IV, pp. 1123—1127.

portul Sinope și cetatea Trapezunt, ultima redută bizantină, unde domnea încă David Comnenul (1460/865).

Rechemat în Europa din cauza tulburărilor din Țara Românească, sultanul Mehmed II întreprinde mai întâi o expediție mare împotriva lui „Cassicu Voivoda“ (*Vlad Țepeș*), care scuturase jugul turcesc, înlocuindu-l pe domn cu fratele său (Radu cel Frumos). Abia acum urmează cucerirea cetății insulare Mitylene pe care D. Cantemir o inversează cu evenimentul de mai sus (p. 148-149). După ocuparea Bosniei (1463/868), turcii invadează și ocupă o parte din Albania.

Odată cu supunerea definitivă a Caramaniei (1467/872) încep ostilitățile cu Uzun-Hasan, dinastul turcmenilor Ak-Koiunlu, care durară câțiva ani. Înfrângerea acestuia înlesni vizirului Ghedük Ahmed pașa ocuparea Crimeei și aducerea lui Mengli Ghirai chan sub ascultarea Porții, nu în 1471/876, ci cu vre-o doi ani mai târziu. Într-o formă mai abreviată se redă invazia lui Suleiman pașa în Moldova, care însă a fost înfrânt de Ștefan cel Mare nu la Fălci pe Prut — cum spune autorul — ci la Podul Inalt lângă Vaslui. Expediția de reprimare a sultanului Mohamed, redată numai în fugă, a fost nu în 1472/877 (p. 158), ci în vara anului 1476.

Cu tot succesul împotriva venețienilor și devastarea Apuliei (1480/885) urmează înfrângerea flotei turcești, condusă de Mesih pașa⁷⁹, în fața insulei Rhodos, la anul 1481/886 (p. 159).

Tocmai când Mehmed al II-lea pornea o nouă expediție uriașă pentru cucerirea Asiei pînă în India, a fost surprins de moarte la Maltepe lângă Niceia, în 5 Djumadi evvel <886>⁸⁰.

Domnia piosului „veli“ Baiazid al II-lea (1481—1512) este tulburată, la început, de fratele său Gem⁸¹, care reclama tronul lui Korkud. Acesta înlocuise pe tatăl său cu ocazia unui pelerinaj la Meca (p. 163—176). După construirea unor castele în Moreia (1482/887), turcii întreprind o campanie împotriva Moldovei, ocupînd cu forța Chilia (*Kili*) și Akkermanul, în vara anului 1484/889 (p. 177—178)⁸². Acum încep și primele conflicte cu Caietbai⁸³, sultanul mamelucilor din Egipt (*Misr*); spre a lovi în baza de aprovizionare cu ostași a egiptenilor, Baiazid II întreprinde o expediție în Cercassia, pe care o supune (p. 178—184).

Expediția lui Mihaloglu (Ali bei), dealtfel bine datată (1485/890), este redată foarte pe scurt. Aceea a lui Malcocioglu, menționată în *Letopisețul...* lui Grigorie Ureche⁸⁴, încetățenită pînă și în folklorul romî-

⁷⁹ Mai târziu ajunse și mare vizir cf. M. Guboglu, *Viziri* în rev. „Hrisovul“ VII (1947), p. 71: 1499—1501.

⁸⁰ =1481, iul. 1. După alte surse m. la 3 mai 1481 în *Tekfurciari* sau *Hunkiarciari* între Scutari și Gebze (cf. „Encl. Isl.“ III, p. 705) și mai cu seamă Fr. Babiniger, *Mohamet II, le Conquerant et son temps*, Payot Paris 1954, p. 492.

⁸¹ Cf. L. Thuasne. *Djem-Sultan* (Paris 1902) și „Encl. Isl.“ I, p. 1064—1065 (J. H. Mordtmann).

⁸² N. Iorga, *Studiu istoric asupra Cetății Albe și Chiliei* (Buc. 1899).

⁸³ *Kaitbey*, al-Malik al-Așraf... sultan al Egiptului și al Siriei 1468—1495/873—902 (cf. „Encl. Isl.“ II, p. 702—705).

⁸⁴ Grigorie Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediție P. P. Panaitescu, Buc. 1955, p. 99.

nesc⁸⁵, aci este trecută cu vederea. În schimb, D. Cantemir are o pagină prețioasă (prefața p. 21—22) privind renegații, care au contribuit la creșterea Imperiului otoman în frunte cu Mihaloglîi⁸⁶, Evrenosoglîi și Malcocioglîi. D. Cantemir poate fi socotit primul istoric european care precizează originea bulgaro-sîrbă a lui Malcocioglu de pe vremea lui Mohamed II și al cărui nume se auzea pe vremea sa numai în cîntecele populare turcești. Unei contribuții mai noi privind istoria familiei Malcocioglu⁸⁷ i-au scăpat aceste relatări prețioase.

Baiazid II, după ce a dat ajutor maurilor din Spania în 1486/891 (p. 184—185), a supus Bosnia și Croația la 1489/894 (p. 185). Pe la anul 1501/907, după lupte crîncene cu venețienii, urmează pace în Europa timp de două decenii.

Un interes deosebit pentru frămîntările social-religioase din sînul islamului îl prezintă erezia lui Șeitanculu („Robul diavolului”) care ataca bazele sunnitismului⁸⁸, doctrina dominantă în Imperiul otoman (p. 189—193).

Ultimii ani ai domniei lui Baiazid al II-lea sînt tulburați de răsvrătirea fiului său Selim, care cu ajutorul ienicerilor, dornici de un sultan mai energic, reuși să ocupe tronul (1512/918).

Sultanul Selim I „Yavuz”, adică cel fioros, se consacră numai problemelor orientului musulman, cucerind o bună parte din Persia, prin lupta de la Cialdiran⁸⁹. Apoi, ocupă și Egiptul prin capitularea ultimului sultan mameluc (Khansu) Gavri (1517). Începînd din acest moment, sultanii otomani își uzurpară și titlul de calif, adică urmașul lui Muhammed⁹⁰.

La intronarea tinărului sultan Soliman cel Măreț (1520/926), la D. Cantemir *Kanuni* („legislatorul”), în Asia se răsculă Gazilbeg⁹¹, beilerbei de Damasc, iar în Europa se răscură unghurii. În scurt timp, răscoala lui Gazali este înăbușită și cu toată rezistența dirză a unghurilor, Belgradul este ocupat (1521). Aceeași soartă avu și cetatea insulară Rhodos, care după un violent asediu de cîteva luni, se predă. Anumite complicații ivite și în Egipt au fost rezolvate prin abilitatea vizirului Ibrahim pașa, care bătu primele monete false în Imperiul otoman numite „Ibrahimi” (p. 262).

Războiul cu unghurii fiind reluat, la Mohaci „în 22 al lunei Silcade” (932)⁹², regatul Ungariei a fost sfărîmat și Buda ocupată de turci (p. 262—264). În anii următori începe o rebeliune mare în Asia, condusă de Calender-beg; cu toată rezistența dirză a răsvrătiților, ei au fost înfrinți cu o pierdere de 30.000 de oameni, ceilalți fiind puși pe fugă de marele

⁸⁵ În „Analele Dobrogei” (P. Caraman).

⁸⁶ Despre *Mikhaloglîi* (cf. „Encl. Isl.” III, p. 561—562) urmașii renegatului grec Mikhal-Köse, senior de Bilegic, comandanți ereditari ai akingiilor.

⁸⁷ Cf. Franz Babinger, *Beiträge zur Geschichte der Familie der Malqotschoghlu's* (= Volumul omagial pentru Luigi Bonelli în „Annali del R. Istituto Sup. Orientale di Napoli, seria nouă, vol. I, p. 117—135, Roma 1940).

⁸⁸ Amănunțit despre „ortodoxia musulmană” numită *Sunna* cf. „Encl. Isl.” IV, p. 581—583 (A. J. Wensink).

⁸⁹ Cf. „Encl. Isl.” I, p. 847 și mai cu seamă „I. A.” 24 (1945), 329, urm.

⁹⁰ Despre această problemă cf. A. S. Tveritina, *Fal'siřirovannaja versija o tureřkom halifate*. (1954, p. 167—180).

⁹¹ De fapt îl chema Ghazali Djanberdi.

⁹² =1526, aug. 30.

vizir Ibrahim pașa. Cam tot pe atunci provoca tulburări la Constantino-pole un turc învățat, numit *Cabis Agem*, care propovăduia, în public, superioritatea doctrinei creștine față de cea mahomedană, fapt pentru care a fost pedepsit cu moartea, după o judecată sumară (p. 265).

D. Cantemir, în continuare, relatează că la recuparea Budei de Soliman (1529) sosi și „Tăutul Logothet“ în castelele turcești din apropiere, ca sol din partea lui Bogdan, principele Moldovei (p. 271—272). Apoi, Bogdan însuși se prezintă cu boierii săi în tabăra sultanului, lângă Sofia, oferind 4000 de galbeni ca haraci, 40 de cai moldovenești și 24 de falconi (*șoimi*). Desigur, aici, e un miez de adevăr, că solul Moldovei a adus tribut, după cum este menționat și în Jurnalul de campanie al lui Suleiman (*Ruzname*)⁹³, restul însă sînt confuzii și erori. Se știe că pe atunci domnea Petru Rareș și nu Bogdan, iar tributul Moldovei a fost urcat încă de pe la 1480 la 6000 de galbeni⁹⁴. De asemenea, Tăutul logofăt nu putea merge în solie la turci, în 1529, deoarece murise la 1511.

După primul eșec suferit de turci în fața Vienei (1529), sultanul se întoarce la Istanbul, unde se ocupă cu festivitatea circumciziunii (*sünet*) fiilor săi: Mustafa, Mohamed și Selim (p. 283—284). Între timp, Firindos (*Ferdinand*) împresură Buda, dar este înfrînt de Soliman.

Odată cu expulzarea italienilor din Moreia, turcii deschid un război lung împotriva Persiei, care se încheie cu ocuparea Bagdadului și Tebrusului (1534—1537). Acum apare pe scena istoriei otomane și cunoscutul pirat al mărilor: Hair ed-Din Barbarossa, numit mare amiral (*kapudan-pașa*)⁹⁵, care aduce dominației otomane și celelalte teritorii din bazinul african al Mării Mediterane, iar Suleiman pașa cuprinde regatul Iemenului arab (p. 291-294). Expediția sultanului Suleiman Magnificul împotriva Moldovei (1538/945) se încheie cu devastarea țării și ocuparea capitalei Suceava, unde turcii lăsară o garnizoană puternică pentru paza noului domn Ștefan <Lăcustă>, omul turcilor (p. 295-297⁹⁶). Apoi recupără Buda de la austrieci și o transformă în pašalic⁹⁷, iar „crăiasa Elisabeth“, văduva lui Zapolya, cu fiul ei minor „Istifan“ (Ioan Sigismund) au fost trimiși în Transilvania.

După un alt război aprig cu perșii, avu loc și supunerea Georgiei (1549/956), iar în Europa urmă cucerirea cetății Timișoara (1552/959), după asediul crîncen al lui Mehmed pașa⁹⁸, beilerbei de Rumelia întărit

⁹³ Cf. Ahmed Feridun Ruxanzade, *Münşat es-Selatin* („Documentele sultanilor“) II, p. 11 în W. Behrnauer, *Suleiman des Gesetzlets Jagebuch auf seinem Feldzuge nach Wien (1858)*.

⁹⁴ Cf. Aurel Decei, *Tratatul de pace Sulhnâme dintre sultanul Mehmed II și Ștefan cel Mare, la 1479*, în „Rev. Ist. Rom.“ XV, 4 (1945) p. 465—494. În această ordine vezi și N. Beldiceanu, *Problema tratatelor cu Pcarta în lumina Cronicii lui I. Pecevi* în „Balcania“ V, 1 (1942), pp. 393—408.

⁹⁵ Khair ed-Din pașa „Barbarossa“: 1535—1544 (=940—941), cel mai vestit amiral otoman (cf. M. Guboglu, *Kapudani* în „Hrisovul“ VII/1947 p. 99 și mai cu seamă art. *Khair al-Din-Barbarossa* — în „Encl. Isl.“, II, 523—525).

⁹⁶ N. Iorga, *Istoria Românilor* IV (Buc. 1937), p. 386 și C. C. Giurescu, *Istoria Românilor ediția a patra* (Buc. 1943), pp. 178—179.

⁹⁷ Cf. amănunțit la N. Iorga, *Gesch., d. osm. Reiches III*, (1910), pp. 3—75.

⁹⁸ În Cronica lui Ibrahim Pecevi, bogată în amănunte (*Tarih* I, p. 293) figurează Ahmed pașa, al doilea vizir.

și de forțele vizirului Mahmud pașa. Aici, turcii lăsară o garnizoană puternică sub comanda lui Kasim pașa (p. 305—306).

Ca răspuns la înfringerea turcilor de șahul Ismail, fiul lui Tahmasib⁹⁹, Soliman devastează Persia și ocupă cetățile: Revan, Meraș și Musul, pe la anul 1553/961. E cît se poate de interesantă relatarea lui D. Cantemir cu privire la o răscoală în Dobrogea, condusă de un Mustafa, care stringîndu-și în jurul său vre-o 40.000 de „depravați” începu a ataca și ținuturile învecinate (p. 306—310)¹⁰⁰.

După o sumară descriere a relațiilor turco-franceze se scot în relief meritele lui Suleiman ca legiuitor (*kanunii*), menționînd că turcii au avut și mai înainte legiuitori (p. 314—315)¹⁰¹.

Ultimul eveniment ce se leagă de numele lui Suleiman este asedierea și cucerirea cetății Sighetvar din Ungaria, unde muri la 13 a lunii Safer 974¹⁰² (p. 315—316). Moartea sultanului a fost ținută în secret (de marele vizir Mehmed Sokolli pașa și de secretarul A. Feridun beg) pînă la sosirea lui Selim din Asia.

Domnia sultanului Selim al II-lea (1566—1574) zis „mest”, adică bețivul, prezintă mai puțină importanță. De numele lui se leagă înăbușirea unei rebeliuni în Arabia pe la 1576/975 (p. 232—324), încercarea de a lega Donul cu Volga¹⁰³ și mai cu seamă cucerirea insulei Cipru (1571/979), nu atît pentru glorie, ci pentru faptul că avea vinuri foarte bune (p. 320—329). După ce se descrie o incursiune a tătarilor lui Devlet Ghirai, pîna aproape de capitala Rusiei (p. 329—330), se vorbește despre lupta de la Lepanto (1571), unde a fost nimicită flota otomană de Andreia Doria.

Vremea lui Murad al III-lea (1574—1595) se caracterizează prin lupte crîncene împotriva perșilor duse de serascherii: Osman, Sinan și Ferhad pașa. Abia în 1586/994, după un duel de vre-o zece ani între *sunnîți* („ortodocși”) și *șiiți* sau kizilbași (schizmatici)¹⁰⁴ pacea se încheie cu Persia. Turcii nu profitară mult de liniștea dorită, deoarece izbucniră mari rebeliuni ieniceresti în Constantinopole, pe motiv că ienicerii au fost plătiți cu bani falși (calpi) de către defterdar. În cursul ultimilor ani de domnie a lui Murad, începe o campanie anevoioasă împotriva Ungariei, condusă de serascherul Sinan pașa, care se prelungește și sub primii săi doi urmași.

⁹⁹ Cf. „Encl. Isl.” II, p. 581.

¹⁰⁰ În cronica lui Muhi ed-Din al-Gemali, care continuă anonimele *Tevarih-i al-i 'Osman* (ed. Giese 1922), sînt precizări interesante în sensul că un rebel „gelali” încearcă comunizarea bunurilor.

¹⁰¹ Face aluzie în primul rînd la Codul legislativ al lui Mehmed al doilea numit „Kanunname” publicat de M. Arif în T.O.E.M. 1912—1916 și de Fr. Kraeletz în „Mitteilungen zur osmanischen Geschichte” 1923.

¹⁰² 1566, aug. 30, în „Encl. Isl.” IV, p. 545, moartea sultanului e pusă în noaptea de 5—6 sept. 1566.

¹⁰³ Un număr considerabil de documente privind această problemă cf. la Ahmed Refik în rev. T.O.E.M. 1918.

¹⁰⁴ Șiiți persani îl au ca imam pe Ali (cf. amănunțit art. *Shi'a* în „Encl. Isl.” IV, p. 962—971).

E surprinzător faptul că D. Cantemir rezumă domnia lui Mohamed al III-lea (1594—1603) numai la vre-o două pagini, schițând numai ocuparea cetății Agria (*Egger*), în 1595/1004 și tratând în fugă înfrângerea austriecilor și ungarilor, fără a preciza că lupta a avut loc la Keresztes (1597) și că la ea a participat sultanul însoțit de istoriograful Sa'd ed-Din Hogeia efendi. Ne miră și mai mult faptul că un eveniment așa de important ca *răscoala lui Mihai-Viteazul împotriva turcilor*, tratată pe larg în cronicile otomane¹⁰⁵, este omisă de D. Cantemir. De aici rezultă că sau nu a cunoscut, sau a folosit în grabă cronicile lui Mustafa Selaniki, (m. 1599), Hasan beizade (m. 1636) și Mustafa Na'ima (m. 1716). Se știe că aceasta din urmă a fost folosită de N. Bălcescu¹⁰⁶.

Prezentând începuturile domniei tânărului sultan Ahmed al III-lea (1603—1617), orientalistul român trece cu vederea desfășurarea evenimentelor de la granița apuseană a Imperiului, care au dus la semnarea tratatului de la Sitvatörök (11 nov. 1606), de vizirul Murad pașa, care prefățează pacea de la Carlowitz. În schimb, se acordă o atenție deosebită marilor tulburări din Anatolia, conduse de rebelii Calendroglî și Taviil („Lungul“). D. Cantemir trece cu vederea marile răscoale, tot de pe atunci, conduse de Kara Iazîgi și Deli Hasan, despre care savanta sovietică A. S. Tveritnova a scris o monografie¹⁰⁷. După înăbușirea răscoalelor țărănești din Anatolia, conduse de Gelalii, urmează lupte orîncene cu perșii, dar cu succese dubioase.

Domniei de vre-o patru luni a lui (Mustafa I (1618/1027) îi urmează aceea a lui Osman al II-lea și nu I-iul — (1618—1622). Sub conducerea acestuia, turcii întreprind o expediție anevoioasă împotriva Poloniei (1621), care se încheie cu ocuparea cetății Hotin¹⁰⁸. Sultanul Osman II fiind ucis de ieniceri, urmă iarăși, pentru cîteva luni, cretinul Mustafa, pînă atunci închis la Iedi-Cule.

Sultanul Murad al IV-lea „Gaziul“ (1622—1639), după ce înfrînsese pe rebelul 'Abassa pașa, beilerbei de Erzerum, prin marele vizir Cerchiez Mehmed pașa, în 1623/1033 (p.365—366), deschide un război îndelungat împotriva Persiei. La încheierea păcii, cetatea Van rămase perșilor, iar Bagdadul a fost reocupat de turci (1637/1047).

În cîteva pagini se redă și domnia sultanului Ibrahim I (1639—1648), care după ce ocupă Azovul (*Azak*) de la cazaci (p. 381 — 386) declară război venețienilor. Pacea se încheie, în 1645/1055, sub conducerea lui Husein pașa, care obținut Canea și Creta (p. 384. 385). Sultanul Ibrahim, pentru orgiile sale, secă tezaurul imperiului cu cheltuieli inutile.

¹⁰⁵ Cf. „Cronicile turcești ca izvor pentru răscoala lui Mihai Viteazul“ destinat pentru Editura Academiei R.P.R.

¹⁰⁶ Cf. *Istoria Romînilor sub Mihai Vodă Viteazul* ed. Acad. RPR, (1953) pp. 43, 46, 48, 50, etc. și *Campania romînilor contra lui Sinan pașa* p. 193—215.

¹⁰⁷ Cf. *Vosstanie Kara Jazidji — Deli Hasana v Turcii*. Izd. Akad. Nauk SSSR. M. L. 1946, 88 p.

¹⁰⁸ Cronicile turcești (I. Pecevi. Tarih II, p. 376—380 și Khadji Kalifa *Fezkele-i tarih*, relatează că a fost cedată atunci Moldovei.)

Sultanul Mohamed al IV-lea (1648—1687) deși încă minor, cu ajutorul vizirilor albanezi: Mehmed Köprülü (1656—1661) și Ahmed Köprülü (1661—1676), mari generali și administratori abili, salvă pentru moment Imperiul de la ruină. Încheind pace cu Austria (p. 390), ei formară un plan de redresare economică și deschiseră o serie de ofensive în Europa ca: războiul împotriva Cretei (1656/1067), St. Gothardului, contra cazacilor ș.a. Cea din urmă victorie care, după D. Cantemir, încheie istoria creșterii puterii otomane (*incremento*) este războiul împotriva Poloniei de la care turcii obținură, în 1672/1083, cetatea Căminitei cu 40 de sate și fortărețe din vecinătate, un tribut anual de 20.000 de taleri și recunoașterea cazacilor sub hătmănia lui Doroșenco ca amici. Se amintește că înainte de asedierea cetății Căminitea, turcii maziliră pe Gh. Duca, domnul Moldovei, pentru că susținuse, în secret, pe poloni, întârziind construirea unui pod peste Nistru.

Între partea I-a a istoriei otomane (*incremento*) și a II-a (*decremento*) există un contrast izbitor în ceea ce privește mai ales întinderea. Prima, axată pe biografiile a 19 sultani, avînd și o parte introductivă, tratează o perioadă de patru secole (410 p.). În timp ce a doua, deși se limitează la domniile cîtorva sultani (Mohamed IV, Suleiman II, Ahmed II, Mustafa II și Ahmed al III-lea), începînd din 1673 și pînă la 1711, deci la mai puțin de patru decenii, are aproape aceeași dezvoltare. (395 p.). Această parte, redactată tot în spiritul celei dintîi, e mult mai bogată în observații personale, atît ale autorului, în bună măsură martor ocular al evenimentelor expuse cit și auzite de la meghistanii turci, cu care beizadeaua domnească era în relații prietenești. Deși nefundamentată pe prea multe izvoare turco-orientale și europene, această parte este mai prețioasă decît prima. În timp ce prima parte este mai mult sau mai puțin o compilație bună după cronicile turcești, confruntată cu unele izvoare bizantine, a doua este mult mai originală, întemeiată în primul rînd pe observațiile personale ale autorului. Desigur valoarea operei crește mult din acest punct de vedere. Datorită acestui fapt, a doua parte nu ridică atîtea probleme grele, în ceea ce privește mai ales izvoarele turco-orientale și etimologia elementelor toponimice, ceea ce nu înseamnă că și în a doua parte nu se întîlnesc unele erori sau confuzii, însă de mică importanță.

În timp ce prima parte trebuie utilizată cu multă prudență, deoarece, cum s-a arătat mai sus, conține unele confuzii, repetări și erori, a doua parte a acestei opere istorice poate servi ca izvor de înina întîia pentru cercetarea evenimentelor turco-europene din ultimele decenii ale veacului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea. Aici, istoricul poate găsi într-adevăr o mină bogată de informații ce provin de la un contemporan și martor ocular. Acestea, în cea mai mare parte, sînt descrieri amănunțite cu privire la ultimele etape ale războiului turco-polon, în care țările romînești, în special Moldova, au jucat un rol important (p. 417—418), precum alianța cazacilor cu Rusia și luarea unei ofensive puternice împotriva turcilor și tătarilor din Crimeia. Acestea se petrec în răsăritul Europei. În Apus, turcii călcînd pacea cu Austria, ocazionată de Imre Tökölli (p. 455), se deschide un șir de lupte aprige cu austriecii

și venețienii, care au avut drept urmare pierderea Ungariei, Serbiei, Transilvaniei, Banatului, Dalmației și Moreei. Cu toate succesele marelui vizir Köprülü Mustafa pașa, care recucereste Belgradul și încă câteva centre importante, situația rămâne aproape aceeași, în dauna Porții otomane. Abia prin pacea de la Carlowitz (26 ian. 1699), turcii reocupară unele teritorii datorită abilității marelui dragoman Alexandru Mavrocordat (p. 735—737).

Concomitent cu evenimentele externe, D. Cantemir dă o largă descriere a situației interne din Imperiul otoman în care domnea haosul. O atenție specială se acordă răscoalelor ieniceresti, a pașalelor din Anadolia și Rumelia, a ulemilor, gebegiilor etc., care duseră la detronarea sultanului Mohamed al IV-lea, la 9 oct. 1687/1099, Muharrem al III-lea¹⁰⁹ și la decapitarea unor mari viziri.

Această parte interesantă și originală a istoriei lui D. Cantemir se încheie cu „discursul eroic al lui Petru cel Mare”¹¹⁰ și cu pagini despre pacea cu turcii, încheiată după lupta de la Stănilești pe Prut (23 iul. 1711).

Textul operei, axat pe biografiile a 23 de sultani, nu se limitează numai la expunerea situației politico-militare, privind creșterea și descreșterea puterii otomane. Autorul intercalează din cînd în cînd și știri de altă natură, conținătoare de sau privitoare la ceremonii, circumciziuni, proverbe, versuri, construcții edilitare, portrele de-ale sultanilor, răscoale, rebeliuni, erezii etc., care laolaltă dau o notă de viuiciune povestirii.

O problemă importantă pe care o ridică textul operei lui D. Cantemir este și modul de datare a evenimentelor istorice. În această privință, dealtfel ca și orientalistul-istoric englez sir Paul Ricaut (1628—1700), el folosește numai resursele cronologiei musulmane și anume datele hegirei¹¹¹. El nu dă corespondentele lor în era noastră, mulțumindu-se doar cu unele indicații de calcul pe baza tabelelor cronologice ale lui Riccioli (cf. *Prefața* p. 6—13). E de remarcat că datele hegirei din istoria lui D. Cantemir, pînă la anul 1421/824, oscilează față de datele erei noastre. Diferențele ating, cîteodată, și cîtiva ani. De aici se vede că izvoarele folosite pentru perioada respectivă au fost scrise mai tîrziu. În același timp se poate spune că bazele unei școli istorice mai temeinice au fost puse abia după anul 1421. De fapt D. Cantemir, aici, nu poate să facă altceva decît să copieze datele defectuoase ale cronicilor turcești, privind epoca respectivă. Anumite devieri se observă și după această dată, în deosebi pînă la cucerirea Constantinopolului, care, însă, se datoresc nu lui D. Cantemir, ci contradicțiilor din izvoare.

Traducătorul englez N. Tindal, spre a veni și mai mult în ajutorul cititorilor, a dat, pe marginea textului, sub anii hegirei, și corespondentele erei noastre. Echivalentele lunare și zilele săptămînale, în partea înțtia nu sînt date, iar în a doua numai cîteodată, în note subliniare. Atît

¹⁰⁹ În „Encl. Isl.” t. III, p. 707 figurează data de 8 nov. 1687, cînd sultanul Muhmmad IV a fost detronat de caimacamul Köprülü Mustafa pașa.

¹¹⁰ Cf. *Ist. imp. otoman* trad. Jos. Hodosiu II, p. 793.

¹¹¹ Amănunte cf. la *Introducere în Cronologia musulmană* care prefațează *Tabelele sincronice* de M. Guboglu. (Buc. 1955), pp. XXII—LV.

în prima cît și în a doua parte se întîlnesc unele date ale hegirei netransformate în e.n., care pun în încurcătură pe cercetători. Așa de pildă o dată importantă ca 809 H cînd e semnalată prezența lui Musa Celebi în Țara Romînească, nu are corespondența erei noastre (1406—1407), în nici una din traduceri, ceea ce pune în încurcătură pe cercetătorii neintroduși în cronologia musulmană. Abstracție făcînd de unele mici devieri, se poate spune, în general, că transformările cronologice sînt bune în edițiile apusene: engleză, germană și chiar franceză. Dar același lucru nu se poate spune despre traducerea romînească a lui Jos. Hodosiu, care abundă mai ales erori tipografice¹¹². Așa de pildă însăși anul numirii lui D. Cantemir ca domn în Moldova este 1122/1720 (p. 788), în loc de 1710.

Unele devieri de date și mai ales corespondentele, greșite, care figurează în traducerea lui Jos. Hodosiu, au făcut pe un cercetător român să tragă concluzia ca „autorul /D. Cantemir/ întrebuițează ca și Rycaut, cronologia hoatică a Hegirei”¹¹³, ceea ce este evident o exagerare.

De asemenea, trebuie să subliniem că unele lămuriri și completări pe care autorul ni le da în note, constituie un adevărat tezaur de cronologie musulmană. Unele dintre aceste însemnări pot fi de mare folos pentru cercetările istorice. Așa bunăoară, dacă turcologul Gl. Elizovici /Beograd/ cunoștea relațiile orientalistului român, privind cele trei decade ale lunilor musulmane: *evvail* — „începutul” (1—10); *evasit* — „mijlocul” (10—20) și *evahir* — „sfîrșitul” (20—29/30)¹¹⁴, nu ajungea la concluzia negării lor¹¹⁵. Nu mai puțin interesante sînt cele cîteva indicații privind calculul cronologic numit *E b g e t*¹¹⁶, folosit în poezii de 4 și 8 versuri, în care (inițialele sau) literele arabe au o anumită valoare numerică. Mai amintim că în opera lui D. Cantemir se întîlnesc și însemnări prețioase cu privire la sărbătorile musulmane (bairamul de ramazan, micul bairam, sărbătoarea sacrificiilor etc.). Printre acestea se întîlnesc destul de frecvent sărbătorile zise: *Ruz-i Chidrelles*, adică „Sf. Gheorghe” (23 aprilie) și *Ruz-i Kasim*, corespunzînd cu „Sf. Dimitrie” (26 oct.) care însă, sînt de origine creștină.

Dacă textul operei lui Dimitrie Cantemir, în special partea I-a, este de mult depășit de lucrări mai metodice și mai bine documentate¹¹⁷, nu

¹¹² Iată unele erori supărătoare: 717 H = 1818 (p. 12) în loc de 1318; 832H = 1448 (p. 184) în loc de 1424; 918H = 1522 (p. 200) în loc de 1512—1513; 1094 H = 1679 (p. 463) în loc de 1682—1683; 1107 H = 1669 (p. 289) în loc de 1695 etc.

¹¹³ Cf. Marcel Romanescu: *Cantemir, Montesquieu și Mursigli* în vol. „În amintirea lui Constantin Giurescu”... Buc. 1944, p. 418.

¹¹⁴ Cf. *Ist. imp. otoman* trad. Jos. Hodosiu, I, pp. 236—237, nota 50.

¹¹⁵ Glișa Elizović, *Islamsko raciunanije vremena i datum po turskim spomeništima* (Calcularea vremii islamice și datele documentelor turcești) în „Turski spomeništ” I, 1 (Belgrad 1940), p. 944—980 (note).

¹¹⁶ Despre acest calcul cf. G. Weil, *Ebced*. Abcad (sau Abucad) în „I. A.” 29 cüz (1945), pp. 2—4.

¹¹⁷ J. v. Hammer-Purgstall: *Geschichte des osmanischen Reiches*. Pest 1827—1835, Bd. I—X; are două traduceri în franceză una de J. J. Hellert, *Histoire de l'Empire ottoman* (Paris 1835—1841, vol. I—XVIII) și alta de M. Dochez (Paris 1844,

putem afirma același lucru despre *adnotările* sale, care formează un volum aparte. Acestea ca proporție depășesc cu mult textul întregii opere. Astfel, manuscrisul latin (vol. I), păstrat în copia lui Gr. Tocilescu la Biblioteca Academiei R.P.R. (ms. nr. 74) are 467 pag. în folio, pe când vol. II (*Annotationes ad...* ms. nr. 75) atinge 543 în folio. În ceea ce privește valoarea lor e de subliniat că ele ascund atâtea și atâtea antichități turco-orientale, care foarte greu se găsesc aiurea. Scopul acestor note a fost ca să completeze și să clarifice textul. Unele dintre ele cuprind însemnările personale ale autorului, ceea ce face ca valoarea operei să crească.

În general, ele cuprind peste 150 de schițe biografice de sultani, șahi și chani orientali, demnitari și aiani otomani (*viziri, beilerbei, muftii, amirali, kadi'askeri, reis-efendi, ser'askeri, dragomani, agale ienice-rești, agale de buluk* etc.), regi și împărați europeni, domni și boieri români. Acestea nu se reduc la simple însemnări biografice de câteva rânduri, ci ocupă de multe ori pagini întregi, având dimensiunea unor articole, care ar putea să aibă un loc de onoare, prin valoarea știrilor noi, în Enciclopedia islamică, sau într-un dicționar de istorie universală. Așa de pildă pentru Emre Tökelli : 2 p. (II, 455 și 715) ; Alexandru Mavrocordat : 4 p. (II, 591—595) ; Daltaban pașa : 12 p. (II, 716—728), dragomanul Panaiotis : 8 p. (I, 395—403) etc.

Se poate afirma că partea cea mai prețioasă din opera lui D. Cantemir rezidă în știrile bogate pe care ni le da cu privire la vechile instituții turco-orientale (*Baltagicheiasî, bostangibași, ciauși, defterdari, dizdari, defterchane, ghiumriukci, ibriktari, muhafizi, naibi, reisefendi, nișangi, beilikci, samsungî, solaci, peici, Nur ed Din sultan, Calga* etc.), care interesează direct cercetările noastre istorice. Amintim că o bogată terminologie, în acest sens, se întâlnește frecvent în izvoarele românești, care adesea prezintă o enigmă pentru cercetătorii noștri, când este vorba de identificarea lor.

Din relatările notelor cantemiriene se poate urmări nu numai semnificația, ci și evoluția instituțiilor turcești. Așa bunăoară *Serden ghecidî* „disperații“, un fel de trupe de sacrificiu erau și pe vremea lui D. Cantemir, în timp ce *zemberekcibași* — „...superintendentele bateriilor și altor instrumente de bătaie“ (I. p. 197, n. 53) supraviețuiseră pînă pe la începutul veacului al XVI-lea, iar *subași*, care înainte de epoca otomană însemna „căpetenia oastei“ (termenul chinez se — su = „oaste“ + *baş* — t. „cap“) pe vremea autorului se vulgarizase deja, devenind „cel mai inferior ofițer“ (I, 231 note). Considerăm extrem de prețioasă nota-articol despre *defterdar* care avea asupra sa toată visteria externă, aceea internă fiind în mîna sultanului, și despre cele 12 calemuri, adică „cancelarii“, din care făcea parte și Reisul efendi, adică „marele cancelar“ și apoi „ministrul de externe“ (I, 209 n. 8 și 227 note) etc. Subliniem că insti-

3 vol.). Mai amintim de o traducere italiană : Giuseppe cav. de Hammer, *Storia dell' Imperio Osmano...* (Veneția 1828—1804, 28 vol.), precum și de una turcească a lui Mehmed 'Ata : *Osmanli devleti tarihi*. Istanbul 1330—1332/1912—1914 ; J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches...* Gotha 1908—1913, 5 vol. N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*. Gotha 1908—1913, 5 vol.

tuțiile turcești descrise de D. Cantemir ne dau posibilitatea să cunoaștem structura politică și administrativă a Imperiului otoman.

În altă ordine de idei, amintim că opera lui Cantemir prezintă valoare și pentru ceremonialul curții otomane. Sînt interesante și însemnările numismatice, destul de bogate, privind vechile monete turco-orientale care nu se reduc la simple denumiri (*mangiri, acce, nocra, curuși* etc.), ci se dă cite odată conținutul legendelor de pe aversul și reversul lor, precum și anumite corespondente valutare. Astfel, legenda cea mai frecventă de pe aversul monetelor era: *Sultan ul-berrein ve hakan ul-bahrein sultan ibni es-sultan*, adică „Sultan a două continente și han a două mări; sultan fiu de sultan”¹¹⁸.

Cel care se ocupă cu *Paleografia, epigrația* și mai cu seamă cu *diplomatica turco-osmană* poate găsi printre notele lui D. Cantemir informații destul de bogate și de o prețioasă calitate. Astfel, se reproduc diverse inscripții și hrisoave turcești (*ferman, hatt-i şerif, hatt-i humaium, berat, hoget* etc.), făcîndu-se aprecieri asupra hîrtiei (*kiagid*), tipurilor de scris (*divanii, nesih, kirma* etc), formulelor diplomatice (*unvan, elkap* etc.) și tugralelor.

Se subliniază că formula diplomatică (*elkap*) prin care se adresa domnilor romîni era: „*Kidvet ul-ümera ei-millet el-mesihie. 'Omdet kübera-i et-taifeli 'Issevie*” (I, 66 n. 7), adică „Cel mai excelent între principii din secta lui Messia, cel mai excelent între popoarele care cred în Isus” (I, 66, n. 7). Într-o altă notă (I, 231 n. 41), făcînd distincție între *ferman* („poruncă”) și *hatt-i şerif* sau *hatti-i humaium*, scrie că acesta din urmă avea apostila lingă *tugra* scrisă de mîna sultanului *Mügibinge imla* ('amel) *oluna*, adică „a se observa cele ce urmează aci”.

Cred că nu sînt de disprețuit nici bogatele însemnări geografice, care cuprind un material prețios și pentru cercetările toponimice. Printre acestea se întîlnesc numeroase etimologii dintre care unele sînt șubrede, altele hazardate, multe însă își păstrează valabilitatea și astăzi. De ex. etimologia termenului Istanbul din gr *Σης την πολίην*. Semnalăm de asemenea o serie de însemnări privind unele probleme de natură etnografică. Aici, figurează printre altele și prima descriere a provinciei Dobrogea făcută de un romîn (I, 309—311).

În cuprinsul acestor note se observă un vădit interes și pentru viața intimă a poporului turc, privind arta, datinile, obiceiurile, moravurile și superstițiile lui. Astfel, sînt extrem de prețioase paginile în care se vorbește despre muzica turco-orientală¹¹⁹ cu care se ocupase autorul mai bine de 15 ani. Cu această ocazie se amintește și de o carte de muzică în limba turcească (*Tariju el-musiki 'ala vegihi mahsus*) pe care D. Can-

¹¹⁸ Această titulatură frecventă a sultanilor otomani (*unvan*) apare pentru prima dată sub sultanul Murad I (1359—1389).

¹¹⁹ *Ist. imp. otoman*, trad. Jos. Hodosiu. I, pp. 217—218, nota 17; În această privință cf. în primul rînd T. Burada, *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir* (Buc. 1911) etc. (cf. amănunțit M. Guboglu, *Orientalistica romînă*, „Studii și articole de istorie” I 1956, 320, n. 46;) idem *Contributions roumaines aux études orientales*, în „Archiv Orientalni” XXIV — 1956, 3 p. 459 n. 38.

temir o dedică sultanului Ahmed al II-lea. Aceași valoare o prezintă informațiile privind folclorul și literatura populară turcă. Din istoria imperiului otoman se poate culege o interesantă colecție de proverbe și zicători turcești, pe care a reușit să le plaseze bine, legându-le de anumite persoane politice și evenimente istorice. Așa de pildă, prezentându-l pe marele dragoman Alex. Mavrocordat, delegatul Porții (*murahas*) la tratativele de la Carlovitz, D. Cantemir spune că era un adevărat „maiestru-fabrică minciună” și care se inspirase din opera celebrului poet persan șeicul Sadi, în special din *Ghiulistan* („Grădina trandafirilor”), unde se spune că „o minciună care ajută este mai bună, decît un adevăr care încurcă”¹²⁰. În altă parte, descriind panica ce cuprinsese oastea turcească, fugărită de austrieci din fața Vienei (1683), se amintește că marele vizir Cara Mustafa pașa avea cu sine un anumit Connorto Anacav-Oglî. Vizirul ca să îmblinzească minia sultanului Mohamed al IV-lea și a mamei sale „valide-sultan”, la vestea dezastrului de la Viena, s-a gîndit să le trimită un cadou scump. De aceea vroi să-l expedieze pe omul său cu 500 de beșlii, cavalerie ușoară, pînă la Belgrad, ca să nu fie prădat cumva la întoarcere de bandele turco-tătare care mișunau pe acolo. Dar emisarul replică: „nu sînt necesari atîtea soldați; trei oameni sînt de ajuns pentru a mă apera, căci eu am o șapcă sau pălărie nemțească, și aceasta singură e prea de ajuns, pentrucă cele mai mari bande de hoți numai să o vadă și de frică să-mi dea toți banii lor. Vezirul înțelese, și suspină”¹²¹.

Informațiile pe care ni le dă autorul în legătură cu Nastrattin Hogeaa „Esopulu turcesc”, delegat al orașului Ak-șehir (Anatolia) în tabăra lui Timur-Lenk (1400), reproducînd și cîteva anecdote interesante sînt extrem de prețioase. Cu această ocazie se subliniază și existența unei cărți turcești despre „Esopulu turcesc” pe care o citise¹²². Deci, nu Evlia Celebi (*Seyahatname* III, p. 16—17)¹²³, ci D. Cantemir poate fi socotit primul orientalist care a încetățenit în Europa ideea că Nastrattin Hogeaa a fost o personalitate istorică, care a trăit în Anatolia pe vremea lui Baiazid Fulgerul și Timur-Lenk.

O altă notă originală a istoriei otomane a lui D. Canteemir rezidă în faptul că dă o serie de știri prețioase privind nu numai cultura greco-umanistică, ci și învățămîntul otoman: *mederese* „academii”, *mekteb* „școli pentru copii” etc., enumerînd și disciplinele care se predau aici (I, 11).

Toate aceste informații privitye în ansamblu sînt extrem de prețioase pentru toți aceia care vor să reconstituie istoria socială și culturală a poporului turc.

*

* *

¹²⁰ *Ist. imp. otoman*, trad. Jos. Hodosiu, II, p. 731, nota 37. Amintim că opera lui Sa'di a fost tradusă și în romînește de Gh. Popescu-Ciocănel, Buc. 1912, 162 p. Despre poetul Sadi cf. amănunțit în „Encl. Isl.” IV (1936), pp. 37—40.

¹²¹ Cf. *Ist. imp. otoman*, trad. Jos. Hodosiu I, pp. 72—74, n. 22.

¹²² Cf. *Ist. imp. otoman*, trad. Hodosiu, II, p. 497, nota 67.

¹²³ Cf. Bajraktarević, *Nasr al-Din* în „Encl. Isl.” t. III, p. 936.

După cum această operă a lui Cantemir cuprinde multe informații privind istoria României, tot așa și celelalte lucrări ca *Istoria ieroglică*, *Istoria moldo-valahilor*, *Hronicul*, *Viața lui Constantin Cantemir* și mai cu seamă *Descrierea Moldovei* au multe date și despre *Imperiul otoman*.

Mai mult decît *Prefața* și textul, notele ajută pentru rezolvarea problemei de care atîrnă temeinicia operei *Historia... aulae Othomanice* și *Izvoarele orientale și apusene ale lui Dimitrie Cantemir*. Din prima categorie, desigur, fac parte cele turcești în frunte cu sinteza învățatului sau prieten, turcul Sa'di efendi din Larissa, intitulată „Synopsis Historiarum” (*Idjmal et-tevarich*), fundamentată pe izvoare mult mai vechi și dintre cele mai prețioase ale istoriografiei osmane ca mevlana¹²⁴ Idris Bitlisi¹²⁵, Mehmed Neşri¹²⁶, Sa'd ed-Din Hodja efendi (m. 1599/1008¹²⁷, Ibrahim Pecevi (m. 1649/1059)¹²⁸ și Husein Hezarfen (1691/1103)¹²⁹. Din unele citate pe care ni le dă, se poate conchide că nici izvoarele lui Sa'di efendi nu au fost străine orientalistului român. Printre izvoarele turcești cele mai vechi ale lui Dimitrie Cantemir sînt cronicile anonime intitulate *Tevarich-i al-i 'Osman*, încheiate pe la 1487/892. De altfel ca și istoriografii otomani de mai tîrziu (sec. XVI și XVII) el disprețuiește *Anonimele*, pe bună dreptate apreciate în zilele noastre¹³⁰, probabil tot pentru limba lor greoaie și necioplită, turca populară. Spiritul vremii cerea să se scrie într-o limbă arabizată și persanizată. Unele citate și fraze tipice turcești, conținînd alte știri decît în operele istoriografilor turci menționați, ne duc la concluzia că a folosit și anumite surse fără a indica numele cro-

¹²⁴ În Meninski: *Lexici arabico-persico-turcici* IV, p. 801 col. 1-a: *mevlu* voulg. „molla”. a.n.s 1) Judex, praeses pec. in majori civitate 2) Dominus... *mevlana fûlan* — „Dominus noster” etc.

¹²⁵ Despre Idris Bitlisi cf. A. Taşköprüzade, *Şakaik Numania...* (Schîțe biografice de șeici și ulemale”), pl. Istanbul 1270, p. 327; „Encl. Isl.” I, p. 733—734 (cf. Huart). Brusali Mehmet Tahir, *'Osmani-Muclifleri* („Autorii otomani”) III, (1916), p. 6 și mai cu seamă F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*. Leipzig (1927), p. 45—49 (abr.: GOW).

¹²⁶ Despre cronicarul M. Neşri cf. J. v. Hammer, *GOR*, II, p. 630 și al său *Gesch. osm. Dichtkunst* (1836) I, p. 310; M. Sürεια, *Sigill-i 'Osmani* IV (1899), p. 107; Br. M. Tahir, 'O. M. III, p. 150 și Fr. Babinger, *GOW*, pp. 38—39 și „Encl. Isl.” III, p. 964. Opera lui M. Neşri, *Gihannuma...* VI. *Selatin al-i 'Osman*, cunoscută în trecut numai din unele extrase, în ultimii ani a fost editată: (Istanbul 1949, XVI+419 p.) și Franz Taeschner, *Gihannuma. Die altosmanische Chronik des mevlana Mehmed Neschri* Bd. I (Leipzig 1951) și Bd. II (1955), numai text în facsimil cu o introducere

¹²⁷ Despre Sa 'd ed-Din cf. M. Sürεια, S. 'O. III, p. 18; Br. Mehmed Tahir, 'O.M. III, p. 66; Fr. Babinger, *GOW*, p. 123—126 și „Encl. Isl.” p. 1018—1019 (*Kodja efendi*). Opera lui Sa 'd ed-Din a fost tradusă de raguzanul V. Bratutti, *Chronica dell' origine e progressione della casa ottomana I composta de Sadino Turco* I (Viena 1649) și II (Madrid 1652) și editată la Istanbul 1280/1863. 2 vol. Are și unele extrase chiar în romînește.

¹²⁸ Despre I. Pecevi cf. *GOW*, pp. 192—195 și „Encl. Isl. III, pp. 11.

¹²⁹ Despre H. Hezarfen cf. F. Babinger, *GOW*, pp. 228—231. Acesta avea relații cu călătorii și savanții europeni, între alții cu contele Ferdinand Marsigli și cu marele arabist francez Antoine Galland (1648—1720).

¹³⁰ *Die altosmanischen anonymen Chroniken in Text und Uebersetzungen*, (Breslau 1922) și traducerea tot de Fr. Giese II (1925).

nicarilor respectivi. Așa de pildă sînt două citate¹³¹, destul de întinse, din care rezultă în mod evident că a folosit *Descrierile de călătorie (Se-yahat-name* v. III) ale globetrotter'ului otoman Evlia Celebi de pe la mijlocul veacului al XVII-lea¹³². Un merit deosebit al operei lui D. Cantemir rezidă și în faptul că a dat atenția cuvenită lucrărilor umanistului J. Leunclavius—*Annales sultanorum othmanidarum* (1588) și *Historia musulmanae turcorum* (1591), cea mai bună compilație a cronicilor turcești.

Seria de izvoare turcești se completează cu un număr relativ restrîns de surse: *arabe*, *turco-selgiuchide*, *persane* și *georgiene*. Bănuim că nu i-a fost străină nici opera lui Ibn Bibi, un cunoscut istoriograf al turcilor selgiuchizi din Asia minoră, pe ruinele cărora s-au ridicat osmanliii, iar printre cele persane, poema șeicului Sa'di (1193—1290): *Gülistan* (grădina trandafirilor)¹³³, un izvor mai mult de natură literară, citează o Istorie a perșilor pînă la șahul Ismail¹³⁴. În altă parte subliniază că a avut la îndemînă, în Rusia, o *Genalogie a chanilor din Georgia*¹³⁵ etc.

În fruntea seriei de izvoare europene sau apusene un loc important îl ocupă desigur, cele *bizantine* (Nichifor Gregoras, G. Phrantzes, L. Chalcocondylas etc.), latine medievale (Leunclavius etc.) și venețiene. Dă, însă, prioritate izvoarelor turcești — „mai bucuros mă alătur la scriitorii turci, ca unii care sînt și mai bine informați și mai exacti“¹³⁶ — pe care le confruntă cu sursele apusene, ceea ce nu făcuse nici un istoric pînă atunci. Este surprinzător faptul că D. Cantemir nu citează cronica lui M. Ducas (*Istoria...*) cea mai prețioasă sursă bizantină, care tratează amănunțit și lucrurile turcești, acordînd atenție și problemelor sociale. Nu i-au fost străine nici Analele rusești (I, 230 n. 29) etc.

Concomitent cu izvoarele narrative întîlnim și surse de altă natură: *diplomatice* (hrisoave turcești), *epigrafice* (inscripții greco-turco-latine), *numismatice* (monete) etc.

Deci, izvoarele lui Dimitrie Cantemir sînt o problemă complexă și dificilă pe care nu o putem rezolva aici.

O analiză minuțioasă a notelor cantemiriene, atît pe baza traducerilor mai sus menționate cît și mai ales a manuscrisului latin, de preferat cel original, se impune și din alt punct de vedere. Numai pe această cale se va putea stabili odată, ce este îndreptătit în unele critici aspre și chiar violente aduse de cunoscuții turcologi J. v. Hammer (1824) și F. Babinger (1942) operei istorice și izvoarelor turcești ale marelui orientalist român¹³⁷. Așa, de pildă, primul i-a imputat că a folosit un nu-

¹³¹ Unul privitor la Nastratin Hogea cf. p. 72—73, nota, și altul la *Kiâgidkhana* vechea fabrică de hîrtie din Istanbul (Cf. *Ist. imp. otoman* trad. J. Hodosiu, p. 692).

¹³² Despre Evlia Celebi cf. F. Babinger, GOW, pp. 219—222 și „Encl. Isl. II, pp. 36—37. Despre unele traduceri în romînește cf. M. Guboglu. *Orientalistica romînă* în „Studii și articole de istorie“ Ed. Soc. de științe istorice și filologice din R.P.R.“ (Buc. 1956), p. 327, nos : 88—96, precum și varianta *Contributions roumaines aux études orientales* în rev. „Archiv Orientalni“ XXIV, 3 (Prahă 1956), pp. 463—464, nos : 76—88.

¹³³ Cf. *Istoria imp. otoman*, trad. Jos. Hodosiu I, pp. 12, 27, 165 și II, p. 731.

¹³⁴ Cf. *Istoria imp. otoman*, trad. Jos. Hodosiu, I. 230, n. 40.

¹³⁵ Cf. *Istoria imp. otoman*, trad. Jos. Hodosiu.

¹³⁶ Cf. *Istoria imp. otoman*, trad. Jos. Hodosiu I, p. 10, 11 etc.

¹³⁷ Cf. pag. 1, nos : 4 și 5.

măr prea restrîns de anale turcești, ceea ce este numai în parte adevărat. Citind probabil în fugă notele cantemiriene, J. v. Hammer nu și-a dat seama că opera pe care o prezenta cuprindea un număr mai mare de izvoare (*Cronicile anonime turcești, călătoriile lui Evlia Celebi, etc.*). De aici rezultă că el și-a fondat concluzia mai mult pe textul tipărit, iar manuscrisul nici nu l-a văzut. În ceea ce privește notele, care sînt extrem de multe și prezentate într-o formă destul de încilcită, au fost citite cam superficial. Este ipotetică și a doua concluzie a lui J. v. Hammer, de altfel mult mai gravă, că D. Cantemir ar fi dat *nume și etimologii fanteziste elementelor turco-orientale*. El își sprijină afirmația dînd o mică listă de persoane și localități pe care le consideră sau inexistente sau complet deformate. Lista de mai sus, prin care se contestă pînă și cunoștințele lui Cantemir de limbi orientale, este discutabilă și chiar vulnerabilă aproape în întregime. Așa de pildă, întîlnim obiecția că forma *Saggia*¹³⁸ este inexistentă și trebuie citită numai *Isaccea (Isagkci)*. I-a scăpat însă lui J. v. Hammer că unii dintre cronicarii turci, chiar cei mai vechi și mai serioși, ca de pildă Ahmed Şükrullah¹³⁹, preferă forma populară *Sacci* celei literare, *Isaccea*. Mai amintim că forma *Sacci* este atestată și în istoriografia bizantină¹⁴⁰. E de subniliat că în manuscrisul latin pe lingă *Saccie* apare și forma *Isakci* (Vezi Ms. 1, pp. 309 și 312), scrisă în tuș negru cu trăsături groase, imitînd tipul *sülüs*. Traducătorii și careva dintre copişti¹⁴¹, uniformizînd terminologia a preferat forma vulgară (*Saccia*) celei literare (*Isakci*). Este și mai subredă ipoteza lui Hammer în legătură cu așa zisa cetate „Cale”, pe care o identifică cu Chilia (*Kili*). Prin faptul că alături de „Cale” (p. 98) în textele tipărite figurează și *Kili*, adică „Chilia” (pp. 177, 273 și 297) înseamnă că s-a făcut distincție între ele. Altfel în textul manuscrisului latin cit și la nota respectivă (Ms. 1, p. 75, nota 81) în loc de „Cale” apare *Sale*, ceea ce anulează toată teoria lui J. v. Hammer. Această localitate nu este alta decît vechea cetate /Ieni/-Sale care a supraviețuit pînă astăzi în nordul Dobrogei¹⁴². D. Cantemir vînd să identifice și această cetate Sale, „dirimată odinioară de ghiauri”¹⁴³, crede că ar fi *Taia* din Tulcea, ceea ce este evident o confuzie. De fapt (Ieni) — Sale corespunde vechei cetăți romane *Novus-Vicus*¹⁴⁴, pe care slavii au tradus-o în „Noviie-Selo”, care înseamnă tot Satul-Nou. De fapt sînt și alte cazuri similare în Dobrogea¹⁴⁵. Mai tîrziu (sec. XI—XIII), popoarele

¹³⁸ Despre *Saggia* se amintește în *Ist. imp. otoman* I, p. 98 etc.

¹³⁹ A. Şükrullah, *Behget et tevarich* („Podoaba istoriilor”) în rev. „M.O.G.” Wien II (1925), p. 110 și ed. turcă de N. Atsız, *Onbeşinci 'asir tarihçisi Şükrullah, Dokuz boy Türkler ve 'Osmanlı sultanları tarihi* (Şükrullah cronicar din sec. al XV-lea...) Istanbul 19.9.

¹⁴⁰ Cf. Georgii Phranzes, *Chronikon* ed. Papadopoulos vol. I. și Leonici Chalcondyles *Historiarum demonstrationes ad fideus codicu libris*.

¹⁴¹ În ms. din Bibl. Acad. R.P.R. se observă o corectură în *cesnea* pe marginea textului. Nu-mi dau seama cui aparține.

¹⁴² Cf. Vasile Pîrvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*. „An. Ac. Rom. s. III, cf. *Marele Dicționar geografic al României* III, (1910), pp. 212—213.

¹⁴³ Menționează A. Şükrullah, op. cit., p. 53.

¹⁴⁴ Cf. V. Pîrvan, *Getica. O protoistorie a Daciei* (Buc. 1926), p. 851.

¹⁴⁵ Așa de pildă cei. romană *Petra* a devenii „Camena” (cf. Sauciuc-Săveanu, *O inscripție latină și alte obiecte antice și știri din satul roman Petra, Camena de azi, din jud. Tulcea*, în „Analele Dobrogei”, XV (1934). pp. 93—112).

turanice (pecenegii, cumanii și uzii) care au sălășluit în Schyilia minoră au tradus numai prima parte din Novîie-Selo, care a devenit *Ieni-Sale*. E surprinzător că astăzi se găsește acolo o așezare românească numită Satul-Nou¹⁴⁶. Spațiul nu ne permite să punem în discuție și celelalte elemente „fanteziste“ nu ale lui Cantemir, ci ale lui Hammer, dar vom relua problema cu altă ocazie.

În această ordine de idei e cazul să răspundem, măcar în treacăt, și turcologului F. Babinger, care punînd în discuție *Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir* a ajuns la concluzia că acesta „a făurit, pur și simplu, izvoarele cu pricina, ori le-a citat liber din memoria șubrezită..., deci confuz, ori avem a face cu opere care au scăpat pînă astăzi cerce-lătorilor istoriografiei otomane... și a căror găsimire sau cel puțin identificare ar fi de dorit“¹⁴⁷. Din aceste trei concluzii merită să reținem că unele izvoare au fost deformatate chiar și în traducerea engleză, luată ca bază, iar altele au fost pierdute. Dacă însă se făcea o confruntare și cu manuscrisul, numărul „izvoarelor deformatate“ scădea în mod simțitor. Nu este exclus că tocmai acele două opere cu pricina *Sinopsys Historiarum* a lui Sa'di efendi și *Cronica lui Ali efendi*, din prima jumătate a veacului al XVI-lea, să fie pierdute și nu născocite de D. Cantemir. Prin faptul că nu a cunoscut F. Babinger aceste două izvoare nu înseamnă că ele nu au existat și s-a impus o născocire. Meticulosul Hammer, criticîndu-l pe D. Cantemir, are și cîteva observații asupra lui Sa'di efendi, ceea ce denotă că pe vremea lui încă nu dispăruse acest izvor cu pricina. În ceea ce privește *Cronica lui Ali efendi* nu este exclus că D. Cantemir să fi avut la îndemînă un manuscris incomplet de al lui M. 'Ali (m. 1599) și pe care îl plasă pe la începutul veacului al XVI-lea. Ori se poate să fie aici o confuzie. Cît privește concluzia că D. Cantemir „a făurit, pur și simplu izvoarele cu pricina...“ considerăm că este o insinuare.

Păreră traducătorului lui Mauro Orbini, care dintr-o răzbunare califică opera lui D. Cantemir drept „basmă mahomedane“, nici nu merită să fie luată în discuție.

Numai din aceste observații fugare se vede cît este de delicată problema izvoarelor istorice ale lui D. Cantemir. De clarificarea definitivă a acestei probleme depinde în mod hotărîtor baza ce se poate pune pe Dimitrie Cantemir ca istoriograf.

Historia... Aulæ Othomanicæ a lui D. Cantemir, cu toate lipsurile sale, prin proporția, varietatea și noutatea informațiilor interesante pe care le cuprinde, în special în note, depășește tot ce s-a scris în domeniul istoriografiei în țările românești¹⁴⁸, pînă la apariția operei marelui istoric

¹⁴⁶ cf. *Dicționarul geografic al Romîniei* ed. Al. Lahovari, ibid.

¹⁴⁷ București 1942, extras din rev. „Arhiva Romînească“ VII p. 9 cf. și *Die osmanischen Quellen D. Kantemirs*, Buc. 1942, p. 11.

¹⁴⁸ Cf. *Chipurile împăraților turcești dimpreună cu istoriilor lor scrise pe scurt, în ce fel au urmat unul după altul, de la cel dintîiu pînă la cel de acum la împărăție*. Cu această operă, păstrată într-un manuscris frumos (Biblioteca Ossolineană, Lwow, nr. 5835/III) s-a ocupat mai îndeaproape Gh. Duzinchevici: *O necunoscută istorie a Imperiului turcesc în manuscris romînesc* în „Revista Istorică Romînă“ IV (1934), p.

N. Iorga: *Geschichte des osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt* (Gotha 1908—1913, 5 vol.)¹⁴⁹.

Chiar și din această expunere sumară rezultă că Istoria imperiului otoman a lui Dimitrie Cantemir, carte de căpetenie pentru problemele Orientului musulman pînă la începutul veacului al XIX-lea, a fost copleșită numai de laude de unii orientaliști ca englezul Wm. Jones¹⁵⁰, iar de unii a fost judecată unilateral și cite odată cu patimă (J. v. Hammer). Aceștia din urmă, nerecurgînd la manuscrisul latin al operei cantemiriene, i-au atribuit pe nedrept marelui enciclopedist al veacului al XVIII-lea anumite greșeli care, nu aparțin decît defectuoșității traducerilor apusene și unor erori tipografice. În același timp, acești cercetători au subapreciat valoarea notelor cantemiriene, care reflectă alîtea și alîtea antichități turcești, cuprinzînd un număr bogat, variat și interesant de informații noi, care se găsesc foarte greu în altă parte. Așa bunăoară nici nu se poate închipui ca cineva să se ocupe cu vechile instituții turcești de pînă pe la începutul veacului al XVII-lea, fără a pune temei pe D. Cantemir. De altfel marele turcolog francez J. Deny¹⁵¹ a apreciat istoria cantemiriană din acest punct de vedere.

În concluzie, notele operei *Historia... Aulæ Othomanicæ* merită o atenție deosebită din partea cercetătorilor istorici, lingviști, folkloriști, muzicologi, etnografi și geografi spre a contura mai bine figura marelui orientalist român Dimitrie Cantemir. Cit privește *isvoarele turco-orientale* ale operei cantemiriene, deși s-au făcut unele precizări și în acest articol, totuși problema rămîne deschisă. Rezolvarea ei depinde în cea mai mare măsură de descoperirea și studierea manuscrisului lui Saadi effendi din Larisa: *Synopsis Historiarum* de la care a pornit autorul nostru.

289—291 și mai cu seamă prof. V. Papacostea, *O Istorie a Turcilor în rominește*. Notă asupra manuscrisului găsit la Biblioteca Ossoliniană (Lwow). „Rev. Ist. Rom.” V—VI (1935), p. 393—399; Ienăchiță Văcărescu, *Istoria otomânească a preputernicilor și marilor împărați în „Tezaurul de Monumente istorice”*. II (1861) p. 237—302; Dionisie Fotino, *Viețile sultanilor*. Despre această operă cf. prof. V. Papacostea: *Viețile sultanilor*. Scrierea inedită a lui Dionisie Fotino în „Rev. Ist. Rom.” IV (1934), p. 175—214.

¹⁴⁹ Asupra acestei istorii cf. Maria M. Alexandrescu-Dersca, *N. Iorga — Historien de l'Empire Ottoman* în rev. „Balciana” VI (1943), p. 101—122.

¹⁵⁰ J. Hammer reproduce aprecierea acestuia asupra operei lui Dimitrie Cantemir, spunînd: „Sir William Jones l-a vanté comme un excellent auteur* qui avait inséré dans son histoire la substance de celle de Sa'd eddin...” (Cf. rev. „Journal Asiatique” 4/1824, p. 33). Cu această ocazie reproduce și textul ilustrului orientalist englez, care nu se găsește în bibliotecile noastre, deaceia îl dăm mai jos^{**}: „This elegant work Saad-eddin's *Tadj-et-Tevarikh*, has been translated ind to Italian by a very able interpreter of the eastern languages, and the excellent prince Cantemir has inserted the substance of it in his history of the Turks. The history of the Turks by prince Cantemir for supasses in authority and method every work of the same subject in any European dialect. He was educated at Constantinopole and manners of the Turks, and as he was eminently skilled in the Arabic, Persian and Turkish languages, he was enabled to draw its knowledge of their af fairs from the fountain-head; nothings is asserted in it that has the apparence of falshood; nor auy essenliae thing omitted least colour of trout”. Incheie Hammer „Aprés avoir continué une page entière ces éloges, Sir W. Jones les finis, en disant: “It ist almost needless to say after this just *enconium* thas Cantemir's history rendres the compillations of Knolles and Rycaut entirely useless” (Ibid. nota).

¹⁵¹ J. Deny, *Sommaire des Archives turques du Caire*. Le Caire, 1930, *Ad-denda*, pp. 27, 555 etc.